

SOCIJALNE STUDIJE
SOCIAL STUDIES
2022.

Prilozi objavljeni u časopisu referiraju se/indeksirani su
u Central Eastern European Online Library (CEEOL).

Priprema i štampa časopisa Socijalne studije sufinansirana je od strane Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje
i mlade Kantona Sarajevo u okviru projekta sufinansiranja naučnoistraživačkih / umjetničkoistraživačkih i
istraživačkorazvojnih projekata od posebnog interesa za Kanton Sarajevo u 2022. godini.

SOCIJALNE STUDIJE / SOCIAL STUDIES

10.58527/issn.2637-2908

Izdavač / Publisher

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka
Skenderija 72
71000 Sarajevo

Za izdavača / On behalf on the publisher

Sead Turčalo

Glavna urednica / Editor-in-chief

Belma Buljubašić

Tehnički urednik / Technical Editor

Jasmin Hasanović

Redakcija / Editorial Board:

Mitja Velikonja, University of Ljubljana, Slovenia
Gazela Pudar Draško, University of Belgrade, Serbia
Hajrudin Hromadžić, University of Rijeka, Croatia
Ivica Mladenović, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, France
Edina Harbinja, Aston University, United Kingdom
Maple Rasza, Colby College, USA
Manuel Loff, University of Porto, Portugal
Diana Margarit, Alexandru Ioan Cuza University, Romania
Marco Moroni, La Sapienza University, Italy
Thomas Mandl, University of Hildesheim, Germany
Dijana Jelača, Brooklyn College - CUNY, USA
Mario Hibert, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Nedreta Šerić, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Šaćir Filandra, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Sarina Bakić, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Savjetodavni odbor / Advisory Board:

Srećko Horvat, DIEM25, Croatia
Ankica Čakardić, University of Zagreb, Croatia
Martin Previšić, University of Zagreb, Croatia
Katarina Peović, University of Rijeka, Croatia
Milan Radanović, Independent researcher, Croatia
Igor Štiks, Singidunum University/University of Ljubljana, Serbia/Slovenia
Milica Kulić, University of Belgrade, Serbia
Cirila Toplak, University of Ljubljana, Slovenia
Igor Vobič, University of Ljubljana, Slovenia
Julie M. Watkins, Council on Social Work Education (CSWE), USA
Bojana Videkanić, University of Waterloo, Canada
Ondrej Zila, Charles University, Czech Republic
Magdalena Rekšć, University of Łódź, Poland
Vasileios Karagiannopoulos, University of Portsmouth, United Kingdom

Sekretarka redakcije / Secretary of the Editorial Board

Nina Babić

Lektorica / BCS language editor

Zenaida Karavdić

Lektorica za engleski jezik / English language editor

Sabina Bečić Isić

Naslovnica / Cover DTP

Ajla Salkić Armin Numanović

Štampa / Printed by

ŠTAMPARIJA FOJNICA D.D.

Tiraž / Circulation

100 primjeraka / 100 copies

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License – Imenovanje-Nekomercijalno-Dijeli pod istim uslovima CC BY-NC-SA

Ova licenca dopušta drugima da remiksiraju, mijenjaju, prerađuju i distribuiraju ovo djelo u nekomercijalne svrhe i pod istom licencom pod kojom je bio izvornik, uz obavezu navođenja autora

ISSN 2637-2061 (print)
ISSN 2637-2908 (online)

SOCIJALNE STUDIJE

SOCIAL STUDIES

Godina **V** Broj **5** 2022.
Volume Number

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

01

02

03

04

05

Prikazi

Sadržaj

Šaćir Filandra **07**

Dimitrije Mitrinović:
od nacionalizma do kozmopolitizma

Lamija Milišić **29**

Retrospektivni kolonijalizam:
Obrazovne politike BiH, Hrvatske i Srbije

Hamza Kurtćehajić **47**

Motives and Implications of the United States v. China
Trade War

Ljubo Lepar **67**

Analiza postojećih modela zapošljavanja osoba
s mentalnim teškoćama u BiH

Ema-Džejna Smolo-Zukan **91**

Feminist Ethics Perspective on Cases of Refused Abortion
for Izabela Sajbor in Poland and Mirela Čavajda in Croatia

Lejla Burgić **113**

Katarina Peović, Sve što je čvrsto i postojano se pretvara u dim... historijski
materijalizam kao metoda, kritika i analiza (Durieux, Zagreb, 2021, 168 str.)

Belma Buljubašić **123**

Martin Previšić, Povijest Golog otoka (Fraktura, Zagreb, 2019, 640 str.)

Uputstvo za autore

DIMITRIJE MITRINOVIĆ: OD NACIONALIZMA DO KOZMOPOLITIZMA

Šaćir Filandra

Redovni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.

Sažetak: Dimitrije Mitrinović, ideolog “Mlade Bosne” i idejni predvodnik jugoslavenskog omladinskog pokreta prvih decenija 20. stoljeća, zagovornik je integralističke kulturne ideologije. Prelazi razvojni idejni put od etnonacionalizma do svjetskog panhumanizma i kozmopolitizma. Primordijalno jedinstvo religija uzima kao instrument ujedinjenja čovječanstva. U južnoslavenskim okvirima, na tragu panslavenizma, Sarajevu i njegovoj komponenti islama dodjeljuje ulogu kulturnog središta objedinjavanja i ujedinjavanja duhovnih i kulturnih različitosti.

Ključne riječi: *Dimitrije Mitrinović, svečovjek, Nova Evropa, Sarajevo, islam*

1.

Dimitrije Mitrinović bosanskohercegovački filozof i poeta, osobena je ličnost ne samo u južnoslavenskim već i u evropskim duhovnim prostorima. Tridesetih godina prošlog stoljeća Evropa je imala malo takvih utopista, otvorenih duhova i kulturnih sinkretista koji su natprosječno ljudsku viziju čovjeka i čovječanstva stavili u zadatak vlastitog ozbiljenja. Njegova osobenost graniči sa neuhvatljivošću, nemogućnošću portretiranja, svrstavanja u tokove hoda vremena. Isključiv do krajnosti, eklektičan do neprepoznatljivosti, dinamičan do iluzornosti, tajanstven do avetnosti, pokretljiv do ukletosti, Dimitrije Mitrinović kao takav umnogome je neopravdano prepušten zaboravu historije. Dinamizam i eklektizam su osnovne crte njegove ličnosti. U svaku sferu ljudskog duhovnog i praktičnog nastojanja je zalazio, svoj pečat davao, odgovarajuće uzimao i samo na sebi svojstven način spajao. Njegovo djelo predstavlja amalgman pozitivizma, socijalizma, psihologizma, futurizma, ekspresionizma, intuicionizma, gnosticizma, hrišćanskog, sufijskog, bramanskog misticizma i anarhističke logike. Povodom Palavestrine monografije o njemu (Palavestra, 1977) napisao sam njegov kratki biobibliografski portret za jedan stolački kulturni godišnjak krajem osamdesetih godina prošlog stoljeća. U učmalosti jednoumlja socijalističke provincije plijenio je moju pažnju svojom biografijom, a ona je upućivala na to da je moguće i iz kamenite hercegovačke provincije izaći na svjetsku scenu, da negdje tamo postoje drugačiji svjetovi u kojima se povrh naše uskosti nadaju drugačiji ciljevi. Čovjek je rođen u Donjem Poplatu (općina Stolac) 1887. godine, da bi umro u Londonu 1953. U međuvremenu je studirao filozofiju i umjetnički djelovao u Sarajevu, Zagrebu, Beogradu, Rimu, Firenci, Minhenu, Tibingenu i Londonu pri tome se družeći sa najznamenitijim intelektualcima i umjetnicima svoga vremena. To što ta moja crtica nikada nije ugledala svjetlo dana, ima se, prema usmenom kazivanju članova redakcije autoru, zahvaliti jednom onodobnom komesaru u kulturi koji je urednicima biltena sa nivoa Centralnog komiteta ondašnje Partije “signalizirao” da bi dobro bilo da ne prezentiraju javnosti velikosrbina kojeg je kralj Karađorđević 1930. godine zbog “velikosrpstva” definitivno otjerao iz zemlje, što su, naravno, urednici biltena uzeli zdravo za gotovo. Osamdesetih godina prošlog stoljeća nije bilo važno koje je nacionalnosti Mitrinović bio, za mene je bio Stočanin, zemljak, Hercegovac, ponosio sam se mogućnošću da je takva ličnost rođena u mome komšiluku. U interpretacijama je redovito označavan mladobosancem i

pripadnikom jugoslavenskog omladinskog revolucionarnog pokreta, što je u to doba bila pozitivna kvalifikacija i preporučljiva odlika, dok je njegovo etničko srpsko porijeklo bilo u drugom planu, nekako se podrazumijevalo. Danas, kada se u sasvim novim povijesnim okolnostima ponovno susrećem sa Mitrinovićem, prvo mi za oko zapada činjenica da je on u dosadašnjim interpretacijama obezvičajen. Naime, iako rođen u Stocu, ni u jednoj interpretaciji nije označen kao Stočanin – mada se redovito navodi njegovo hercegovačko porijeklo, on se redovito kvalificira kao srpski pjesnik, "...kao jedan od najprotivrečnijih i najoriginalnijih ličnosti u srpskoj književnosti s početka XX veka", kako ga označava njegov najbolji poznavalac Predrag Palavestra (Palavestra, 1990: 9), a jednako takvim ga određuje i Radomir Konstantinović kada kaže da je on "...najdosledniji programski iracionalist srpske poezije prve decenije veka" (Konstantinović, 1983: 439), dok nema riječi o njegovoj bosanskohercegovačkoj pripadnosti. Pitanje da li je Mitrinović bosanskohercegovački pjesnik srpskog porijekla, srpski pjesnik bosanskohercegovačkog porijekla ili samo srpski pjesnik, u Bosni i Hercegovini ni tada, a ni danas nije sofističko mudrovanje već prisvojna identitetska odrednica (etnička, nacionalna, politička, državna) koja se shodno povijesnim i ideološkim obrascima mijenja. Stolačka i bosanskohercegovačka dimenzija Mitrinovićeve identitetskog pripadanja redovito su kao po nekom prešutnom dogovoru izostavljane do sada, a zaslužuju podjednak tretman u obradi njegove ličnosti baš kao i ona srpska, jugoslavenska, minhenska, londonska. Mitrinović je u brojnim interpretacijama sve mogao biti, i bio je, od šarlatana, preko plejboja, do maga, samo nije bio označavan kao zavičajni, stolački i bosanskohercegovački. Pri tome, naravno, nikakvo identitetsko reduciranje Mitrinovića nije naš interes. Upravo obrnuto. Polivalentnošću svojih idejnih usmjerenja i ostvarenja on je nadišao redukcionističku monovalentnost identitetskog označavanja i jedan je od primjera voljne i svjesne promjene identiteta. Da identitet nije statična, organska, zakonomjerna kategorija, već stvar slobodnog izbora svakog pojedinca, on je najbolji primjer. No, Balkan takve uzlete duha lahko ne prašta. Nadilaženje etničkog – srpskog i ideološkog – jugoslavenskog opredjeljenja te otvaranje uma i duha nebeskom plavetnilu kozmosa bila je cijena Mitrinovićeve, ako ne zaborava, onda bar marginaliziranja u južnoslavenskim kulturama.

Jer, uistinu, malo je ličnosti u srbijanskom i bosanskohercegovačkom kulturnom prostoru oko kojih postoji više misterije, tame, trača, nesuglasica i predrasuda

kao oko njegove. Za života suvremenici, suradnici, prijatelji, poznanici i svjedoci, a kasnije recipijenti njegova djela, nisu se mogli usaglasiti oko toga da li je on prorok ili šarlatan. Ove krajnosti u ocjeni dolaze odatle što je on bio filozof, estetičar, pjesnik, književnik, likovni, dramski, muzički i operski kritičar, historičar umjetnosti, poliglota, mladobosanac, revolucionar, zavjerenik, konspirator, misionar, prorok, ezoterik, spiritualist, mistik i utopista istovremeno. Odatle je sasvim razumljivo da je ličnost sa ovakvom kompozitnošću izazivala sumnju, podozrenje, strah i nelagodu. Kritičari njegovog djela danas se u osnovi slažu u tome da je on svojim radom i djelovanjem obilježio jugoslavenski omladinski pokret s početka 20. vijeka. Bio je njegov neosporni vođa, inspirator, najvatreniji i najtalentiraniji propagator i najveći vizionar.

Razlog što ocrtavamo njegove karakterne osobine leži u činjenici da je jedan od rijetkih mislilaca koji je svoju misao živio. Zbog toga je za ocrtavanje njegove uloge u jugoslavenskoj kulturi neophodno poznavati njegov karakter. Vjerovatno ga najbolje ocrtava Velibor Gligorić, suvremenik mu i kritičar. Po njemu je ovaj: "Nekad ... bio krupna nada predratnih generacija. Sada se Veliki londonski mag pokazao kao neko misteriozno, nadzemaljsko biće, balkanska sfinga sa ogromnim rezervoarom mističnih snaga. Hercegovački fakir, pre nego što je postao ... mag, čarobnjak, čudotvorac, bio je ličnost koja je imponovala predratnoj omladini... Duhovno je živio između Njegoša i Nikolaja Velimirovića ... U njegovom duhu ukrštali su se putevi koji su vodili od Sv. Save, Njegoša, Bože Kneževića, Meštrovića, N. Velimirovića i indijskih pagana... imao je u svojoj prirodi nečeg azijskog" (Gligorić, 1930: 5-6). Spomenute osobine izrečene od strane tad uvaženog intelektualca plastično su ocrtavale svu kompleksnost Mitrinovićeve ličnosti.

2.

Mitrinovićev život i djelo krajnje su kompleksni, polifonični i eklektični te stoga cjelovit prikaz njegovih ostvarenja nije ni naša namjera ovoga puta. Nas on prije svega interesira kao teoretičar jugoslavenske kulture, i to s aspekta njegovih određenja te kulture tridesetih godina XX stoljeća. Naime, 1930. godina, kad Mitrinović posljednji put posjećuje rodnu zemlju, ključna je za razumijevanje noseće niti njegova cjelokupnog života i djela, za razumijevanje odnosa spram "problema" Jugoslavije, a posebno za razumijevanje njegovog koncepta kulture uopšte, pa i jugoslavenske kulture ponaosob. Posmatrano iz tadašnje

jugoslavenske perspektive ta godina, 1930, u njegovom je životu najspornija. Zbog javnih predavanja i publiciranih tekstova tada je javno denunciran kao metafizički poslenik šestojanuarske diktature, ideološki negativno kvalificiran te prećutno prepušten zaboravu historije višedecenijskim prešućivanjem njegovog cjelokupnog života i djela. S onu stranu dis/kvalifikacija toga vremena naša je namjera da damo prilog njegovom definiranju mjesta i uloge Sarajeva u konceptu jugoslavenstva. Ovakvo čitanje njegovog teksta ni u kojem slučaju nije krajnje niti obavezujuće, ali jeste potrebno, da ne kažemo neophodno, u današnjem međuodnosu južnoslavenskih kultura, nacija i država. To novo čitanje također se potrebuje prešućivanjem, neaktualiziranjem, neuočavanjem ili nedosezanjem ove godine u dosadašnjoj Mitrinovićevoj recepciji. A ona se do sada kretala u minimiziranju (P. Palavestra) ili negativnom apostrofiranju (R. Konstantinović) Mitrinovićeve odnosa prema šestojanuarskoj diktaturi i ulozi Bosne i Hercegovine, posebno Sarajeva, Muslimana i islama u izgradnji tadašnjeg zajedništva južnoslavenskih kultura. Do sada je posebno neosvjetljavana Mitrinovićeve vizija Bosne, misija Sarajeva i uloga islama u njegovom konceptu jugoslavenstva.

Nakon 18. godina provedenih u Londonu Mitrinović se nenadano u ljeto 1930. godine obreo u Jugoslaviji. Dočekan je sa velikim publicitetom i toplom dobrodošlicom. Jugoslavenska štampa, posebno beogradsko *Vreme*, sa neskrivenim oduševljenjem Mitrinovićevom ličnošću, pratila je svaki njegov korak. Tako 21. maja 1930. godine donosi vijest o tome da je Dimitrije Mitrinović “publicista i poznati kulturni radnik” održao predavanje u Sarajevu, a prije toga uže konferencije s intelektualnom elitom Ljubljane i Zagreba. U komentaru *Vremena* dalje se navodi: “Osnova g. Mitrinovićeve stava prema kulturi i civilizaciji je čisto idealističke prirode. On zastupa takozvanu filozofiju nacionalizma. Ostvarenje idealističke filozofske osnove za stav Jugoslavije o opštem miru među narodima g. Mitrinović vidi u rešenju religijskog problema, u stvaranju jedne naročite harmonije izvlačenjem i sintetizovanjem svega etničkog iz pojedinih religija koje ispovjedaju građani Jugoslavije.” Ovaj navod bolje no drugi iz tadašnje štampe umnogome ocrta Mitrinovićevo idejno polazište u definiranju sintetskog karaktera jugoslavenske kulture. Tekst također donosi informaciju o oduševljenju publike predavanjem, kao i njegovo putovanje u Skoplje i Zetsku banovinu. *Jugoslovenska pošta* od 7. augusta najavljuje za sutradan predavanje g. Mitrinovića u hotelu “Evropa”. Naslov predavanja je “Saznanje života vječnog ili

organognoza”, a obuhvata tematsko problematiziranje nacije, kulture, civilizacije, “...dužnost današnjih i budućih Jugoslavena?” i “koja je funkcija naših triju crkava, pravoslavne, katoličke i muslimanske u sintezi Jugoslavije”. *Jugoslavenska pošta* u br. 360. od 2. augusta prenosi pisanje *Novog vremena* o Mitrinovićevom predavanju “Oko orijentacije Muslimana u Jugoslaviji” i najpohvalnije se izražava o njemu. Mitrinović je 4. augusta održao predavanje “Snaga Jugoslavije u sintezi pravoslavlja, katoličanstva i islama” kojom prilikom je javnosti predočio svoje ideje. Pored niza održanih predavanja kulturnoj i političkoj javnosti, koje po pisanju štampe posjećuju najviši uglednici, Mitrinović objavljuje i dva teksta i daje jedan poveći intervju.¹ Ovakav publicitet posljedica je Mitrinovićeva ugleda u tadašnjoj jugoslavenskoj javnosti. On je za tu javnost bio vođa revolucionarnog predratnog omladinskog jugoslavenskog pokreta, čovjek koji je kroz formu kulturnih sadržaja (poezija, arhitektura, slikarstvo, skulptura) najplodonosnije zastupao ideju integralnog jugoslavenstva, ideolog Mlade Bosne i najvjerojatnije pisac njenog manifesta, prva redakcija opšteg programa za omladinski klub ‘Narodno ujedinjenje’, prvi futurista i ekspresionista u srpskoj književnosti, najmlađi član čuvene redakcije *Bosanske Vile*, čovjek koji je objavio prve pjesme Andrića i Crnjanskog (Palavestra, 1977: 26), prevodio njemačku modernu liriku i u pitanju književne kritike suprotstavio se Jovanu Skerliću i Bogdanu Popoviću, (Palavestra, 1977: 48, 192), afirmirao Ivana Meštrovića i odjednom poslije svega toga 1914. godine u Evropi nestao.

Jugoslavenska javnost ga je kao takvog u sjećanju imala i kao takvog ga tridesetih godina pri posjeti zemlji prihvatila. U okviru takve predstave imao je i audijenciju kod kralja Aleksandra Karađorđevića. Kralj se nalazio u krizi legitimacije šestojanuarskom diktaturom uspostavljene kraljevine i tražio je instrumente iznalaženja minimalno neophodnog jedinstva. I Mitrinovićev prijem kod kralja bio je u toj svrsi. “Diktatorski režim nameravao je da oko sebe okupi svoju ideološku i intelektualnu gardu i planirao je da za njenog šefa uzme Mitrinovića, smatrajući ga potencijalno najuticajnijim i najpogodnijim, jer se kretao u metafizici, mistici i rasizmu” (Gligorić, 1970: 147). Kralj je namjeravao da izda jednu reprezentativnu reviju namijenjenu inostranoj i domaćoj javnosti u svrhu propagiranja svoje

1 Jedan tekst u *Politici* (Mitrinović, 1930b), a drugi u *Jugoslavenskoj pošti* (Mitrinović, 1930a) i intervju u *Vremenu* (Vreme, 1930). Više vidi: Palavestra, 1977: 329-330.

diktature, a Mitrinović je trebao da bude jedan od potencijalnih urednika. Iz usmenog saopštenja Branka Lazarevića Predragu Palavestri vidljivo je da je Mitrinović razočarao Kralja i uzrokovao prećutnu dozvolu za napade na svoju ličnost. To što je Mitrinović pričao s Kraljem, a što je ovoga razljutilo do te mjere da je rekao da mu ga više ne dovode pred oči, uglavnom je sadržano u njegovim istupanjima i objavljenim tekstovima te godine u jugoslavenskoj štampi (Palavestra, 1977: 329-330).

3.

Mitrinović se postepeno distancirao od jugoslavenstva ostvarenog u Kraljevini, i to je njegovim prijateljima bilo vidljivo. A to jugoslavenstvo je bilo totalitarne i krajnje integralističke naravi: ono nije priznavalo kulturni, politički i nacionalni subjektivitet naroda koje je obuhvatalo. Promjena u Mitrinovićevom mišljenju ogledala se u postepenom napuštanju a priori nacionalnog interesa u mišljenju i akciji te otvaranju prema pojedincu i univerzalnim problemima integralnog ljudstva. Njegov sada liberalni i kozmopolitski stav zauzeo je razinu uviđaja da je samo traženjem opšteg preobražaja svijeta moguć preobražaj vlastitog naroda. Prelaz od nacionalnog ka opštečovječanskom idealu uzrokovan je, s druge strane, i raspadom predratnog nacionalnog romantizma u Jugoslaviji. On je, skupa sa brojnim predratnim suradnicima, prijateljima i supropagatorima srpsko-hrvatskog jedinstva, bio jedan od onih koji su bili duboko razočarani tekovinama uspostavljanja Kraljevine SHS.

Prilikom odlaska u Njemačku, a kasnije u Englesku, nagomilana futuristička i ekspresionistička ekstaza dobro mu je poslužila za uklapanje u evropske duhovne tokove. Za kratko vrijeme on se potpuno udaljio od neposrednih jugoslavenskih problema. Odnosno, on je te probleme počeo razumijevati ne kao jugoslavenske, plemenske, već kao univerzalno ljudske i s tog aspekta radio na njihovu prevazilaženju. Takav otvoren duh, poliglota i poznavalac svjetske kulturne baštine, dolaskom u uzavrelo evropsko duhovno podneblje u sebi aktivira sve latentne energije. Kroz studij indijske filozofije, budizma, renesansnih humanističkih učenja i heretičkih mističnih sistema u Italiji, kako navodi Palavestra, "...započelo je njegovo postepeno odvajanje od političke prakse i ideološke agitacije" (Palavestra, 1977: 41). "Zaboravljajući rođenu

zemlju, u potrazi za nekim svojim uobraženim snom, on je od nje, od te iste svoje zemlje, također bio zaboravljen”, povodom njegove smrti piše Borivoje Jevtić, portretirajući ga metaforom “vodenog cveta”, “tek što je zalepršao iznad sjajnih rečnih voda, on je odmah i uginuo”, da bi sljedećih četrdeset godina zaronjen u hinduistički misticizam bio odvojen od svirepe i krvave jugoslavenske stvarnosti (Jevtić, 1982: 213). Naime, već 1914. godine sa Vasilijem Kandinskim i Đovanijem Papinom on pokreće inicijativu za nacrt općeg programa preobražaja svijeta na principima svečovječanskog bratstva, kulturnog prožimanja Istoka i Zapada i duhovnog preporoda Evrope. Pokretač je ideje osnivanja časopisa *Arijska Evropa* kao godišnjaka pokreta “Osnove budućnosti” (Palavestra, 1977: 51), na čijem spisku saradnika stoje imena Anrija Bergsona, H. Dž. Velsa, Roze Luksemburg, Leonida Andrejeva, Pabla Pikasa, Anatola Fransa, Bernarda Šoa, Maksima Gorkog, Gustava Landauera. Mitrinovićevo mjesto u duhovnim kretanjima međuratne Evrope još nije cjelovito određeno. Iz onoga što donosi Palavestra, vidljivo je da je Mitrinović bio značajna intelektualna figura tog vremena. A iz onoga maloga dijela spisa i fragmenata iz tog doba kod nas prevedenih² proizlazi da je pripadao onim intelektualnim krugovima koji su razumijevajući dubinu evropske/svjetske krize sebi dodjeljivali ulogu “savjesti čovječanstva”, te time i instrumenta njegova spasa. Mesijanske ideje u Evropi tada su bile prisutne i popularne. Svak je sebi uzimao u zadatak spas posrnulog humanizma. Što je dubina krize evropskog duha postajala evidentnija, takve ideje bile su izraženije, opravdanije i po pravilu utopičnije.

Ovaj mesijanski pokret izraz je već filozofski akceptirane krize subjektivne racionalnosti i nemogućnosti reguliranja života njenim imanentnim zakonima. Kao reakcija na krizu racionalnosti u Evropi se javlja čitav niz alternativnih pokreta koji aktualiziranjem duhovnog bogatstva Istoka traže instrument spasa Zapada. U filozofiji već tada prisutna intencija prevladavanja krize evropskog duha posezanjem za dostignućima Istoka, na kulturnom planu pretvara se u snažan pokret nužnosti zbližavanja Istoka i Zapada. Zbližavanje se na kulturnom planu razumijeva kao nužan uslov opstanka ne samo Evrope već cijelog čovječanstva,

² Časopis *Delo*, donosi jedan dio prevoda Mitrinovićevih tekstova iz međuratnog perioda u prevodu Gordane Mitrinović-Omčikus (1988). Ovome treba dodati i novi prijevod Mitrinovićevih tekstova, od iste prevoditeljice, publiciran pod naslovom *Treća sila* (Mitrinović, 2004). Prevedeni tekst, odnosno isti prevod teksta je sadržan i u III tomu *Sabranih djela* (Mitrinović, 1991).

a na teorijskoj razini izraz je artikulisane teozofske ideje o transcendentalnom jedinstvu čovječanstva. Evropa je tih godina preplavljena duhovnim misionarima s Istoka. I Mitrinović je bio jedan od njih. Oni rade na osnivanju sekti i duhovnih redova, nude spas i utjehu pesimiziranoj duši, poučavaju mistička znanja i tajne Istoka. Ovi apostoli spasa stječu veliku popularnost i moć utjecaja njihovih ideja lahko se primala na prozaično biće Evropljanina. On u njima nalazi, ako ne spas, onda bar utjehu, iluziju, mir, samozaborav ili povratak istinskom biću.

U tom pokretu aktualizacije duhovnog bogatstva Istoka, u obzoru evropske kulture do tada kvalificiranog kao mračnog, fanatičnog, iracionalnog, metafizičkog i teozofskog te time diskvalificiranog, Mitrinović je zauzimao značajno mjesto. Zahvaljujući dobrom poznavanju brahmanizma, budizma, taoizma, islama i hrišćanstva utopio se u praktična i teorijska nastojanja spasa i preporoda čovječanstva. Njegova ideja jedinstvenog čovječanstva, pored biološke evidentnosti, izvorište ima i u teozofskom poimanju transcendentalnog jedinstva ljudstva i religija. Transcendentalno jedinstvo religije, bez obzira na njenu povijesnu multiplikantnost, dio je tog nazora koji je na Mitrinovića posebno imao utjecaj. Takvo razumijevanje čovjeka i njegove kulture omogućavalo je iznalaženje uporišta za poimanje čovjeka kao čovječanstva i na tome zasnivanje univerzalnog humanizma.

Taj radikalno univerzalni antropologizam Mitrinović misli ostvariti “Trećom silom” (Mitrinović, 2004), uvjerenjem da bez ostvarenja svjetskog poretka slobode nema trajne slobode ličnosti. Kao filozof autonomije pojedinca ne vjeruje u mogućnost ozbiljenja individualnog interesa u opsegu klase, nacije, religije. Ustajući protiv tih lažnih idola suvremenosti, a štiteći univerzalističku supstancu ljudstva, ističe da su srca naroda Evrope toliko “...privržena svojim lažnim bogovima patriotizma da ih čak ni milioni pobijenih ljudi još nisu podstakli na kajanje” (Mitrinović, 1991: 171). U člancima iz časopisa “Novo doba” iz 1920. on poziva “nove Evropljane” da stvore “sveuključujuću evropsku kulturu” i od Evrope stvore svjesnu i samosvojnju jedinicu.

Čežnja za sintezom kod Mitrinovića je izuzetno izražena, pa makar i po cijenu neuvažavanja ili apstrahiranja realnih pretpostavki takvih ostvarenja. Čežnja za jedinstvom (zbližavanjem), prožimanjem ljudi, kultura, nacija i religija postala mu je opsesijom, u njoj realizaciji vidio je uslov opstanka ljudskog roda

(Konstantinović, 1983: 439). To što ova teorijski i antropološki ispravno zasnovana ideja nije do sada svoj “materijal” uspjela reaktivirati te time sebe ostvariti, ne ide u prilog njenom diskvalificiranju. Naprotiv, njena aktualnost je svakim danom veća, vjera u mogućnost neophodnija, a praksa ostvarenja bezuslovnija.

4.

Malo je bosanskohercegovačkih i srpskih intelektualaca s početka stoljeća koji su se otvorili duhovnim uticajima Evrope kao Mitrinović. Malo ih je također koji su kao on uviđali nužnost zbližavanja južnoslavenskih naroda međusobno, kao i njihovo upoznavanje sa evropskim duhovnim strujanjima. Problem odnosa modernog i narodnog, aktuelan u svakoj s aspekta moderne marginalnoj kulturi, on akceptira na taj način što ističe neosnovanost mišljenja o nespojivosti modernog i narodnog. On je protiv uvjerenja / straha da je modernizacija konkretno srpskog društva i srpske književnosti poraz tog naroda, gubitak individualnosti i nacionalnih ideala. Stoga ističe da mi “ne smijemo biti neosjetljivi prema bujnom i svestranom životu modernog i jakog Zapada, jer će nas, nekulturne i nemoderne, taj bujni i snažni Zapad pregaziti silom svoje kulture”. Ali, isto tako, radi ugledanja i pozajmljivanja mi ne treba da se odrodimo: treba da se oplodimo. Strani utjecaj treba da bude nacionalizovan, modificiran prema našim silama i prilikama i od “...stranog treba unositi samo ono, što je dovoljno kozmopolitsko, opće...” (Mitrinović, 1991: 161). U tom smislu Mitrinović zahtijeva obogaćivanje književnog izraza futurizmom i ekspresionizmom. Koncept sinkretičkog karaktera kulture Mitrinović razvija već u radovima iz mladobosanskog perioda, a najslikovitije idejom o mjestu Sarajeva i Bosne i Hercegovine u konceptu jedinstvene jugoslavenske kulture. U tom smislu njegov tekst “Za naš književni rad” (1910), programski tekst povodom nove redakcije *Bosanske vile*, može se razumjeti kao inicijalni element njegova mišljenja izraženog 1930. godine tekstom “Misija Sarajeva”. Tražeći u tadašnjoj srpskoj književnosti sredinu između Šantićeve *Zore* i Kočićeve *Otdžbine*, on ističe da: “‘Bosanska vila’ neće biti književni list ako njeno srbovanje ubije njenu književnost” (Mitrinović, 1991: 172). *Bosanska vila* mora da ostavi “...svoju nacionalističku isključivost ... ona treba hrvatski narod da smatra ne bratskim nego svojim narodom, i hrvatsku literaturu, svojom literaturom” (Mitrinović, 1991: 174). Nova zadaća *Bosanske vile*, s onu stranu pragmatizma i larpurlartizma, jest “...rušenje šovinističkih predrasuda o srpskohrvatskom narodnom jedinstvu”. Sa

malo više rada sa publikom i književnicima *Bosanska vila* bi se mogla "...približiti i slovenačkoj literaturi, čak i bugarskoj, a time bi mogla napraviti jedno malo i lijepo jugoslovenstvo u Sarajevu". "Ozbiljno vjerujem da Bosna treba da postane zemlja najbratskijeg i najsilnijeg jugoslovenskog rada". Stoga je smatrao da se pojedini brojevi časopisa moraju posvetiti književnostima Hrvatske, Dalmacije, Crne Gore, Makedonije i Vojvodine. Ove, 1910. godine, Mitrinović uočava da bi Sarajevo trebalo da postane centar budućeg jugoslavenskog rada. Mada ne eksplicira detaljnije ovakav stav, vidljivo je da uočava specifičnost tog grada u integralnoj jugoslavenskoj kulturi. Insistiranjem na toj činjenici, kao i nužnosti upoznavanja i moderniziranja ostalih kultura, a što je dakako sve povezano s usvajanjem tekovina futurizma i ekspresionizma u svjetskoj kulturi, vidljivo je da je njegova kulturna akcija u najmanju ruku dvodimenzionalna. Prva dimenzija bi se odnosila na nivo buduće zajedničke domovine južnoslavenskih naroda, tj. Jugoslavije, i predstavljala bi njegov udio u koncepciji integralnog jugoslavenstva, dok bi druga dimenzija, koja umnogome kvalitativno nadrašta prvu, akcenat stavila na nužnost povezivanja svih naših nacionalnih kultura sa dostignućima svjetskog / evropskog duha. Integralno jugoslavenski identitarni okvir Mitrinović već ranih godina prevazilazi, ili ga bar u najmanju ruku politički ne iščitava, i on za njega već tada predstavljala samo jedan element, u ovom slučaju neophodan, razvoja koncepcije oslobođenja i ujedinjenja integralnog čovječanstva. A to što Sarajevu dodjeljuje odlučujuću funkciju u jugoslavenskom jedinstvu, a kasnije Jugoslaviji i Balkanu u svjetskom jedinstvu, plod je njegova filozofskog idealizma, ili jednostavno intelektualnog uvjerenja, da je jedinstvo čovječanstva najizvodljivije kroz jedinstvo religije, jer Bog je jedan.

5.

Sa tih duhovnih pretpostavki Mitrinović svoju viziju integralnog čovjeka upoedinjuje tekstem "Misija Sarajeva"³. I ovaj tekst je u dosadašnjoj analizi Mitrinovićeva rada, a posebno njegove koncepcije jugoslavenstva, ostao nedovoljno analiziran. Tekstura i ovog njegovog rada je višeznačna. Tako se u jednom modusu razumijevanja konfesionalni kompleks Sarajeva (prisutnost

3 Dimitrije Mitrinović: "Misija Sarajeva", *Jugoslovenska pošta*, god. 11, br. 265, Sarajevo, 9. avgust 1930. godine.

katoličanstva, pravoslavlja, judaizma i islama) može tumačiti kao arhetip jedinstva religije, mogućnost njihove koegzistencije i jedinstva. Činjenica da je taj krajnji grad Zapada na Istoku i Istoka na Zapadu, a u srcu Balkana predstavlja jedinstven fenomen u svjetskim razmjerama, Mitrinovića je do te mjere duhovno uzбудila da ga je uzeo za istjecište mističke vizije jedinstva čovječanstva njegovih vjera. Centar centralne jugoslavenske banovine (Sarajevo) njemu služi kao dokaz i instrument izgradnje mistične i čovječanske misije Balkana. Mitrinović je tada uvjeren da postoji religijska funkcija Jugoslavije u čovječanstvu te kulturna funkcija Jugoslavije u rodu ljudskome. Sarajevo kao takvo predstavljalo je snažan argument njegovoj viziji jedinstva religije, uvjerenju da na bazi transcendentnog jedinstva religije, odlučujućeg faktora oblikovanja kulture, može izgraditi jedinstvo čovječanstva. Ovu teozofsku ideju on umnogome nekritički prenosi na konfesionalne i političke prilike Jugoslavije nakon šestojanuarske diktature. Pa ipak, bez obzira na to koliko njegove ideje bile opterećene svojevrsnim “političkim misticizmom”, one su praktično i teorijski vrlo izazovne. On ističe da se poslije ugasnuća jugoslavenskog nacionalizma Kranjčevićeve *Nade* osjeća potreba “... obnove bosanskohercegovačke funkcije u nacionalizmu Jugoslavije” (Mitrinović, 1991: 216). Bosanskohercegovački kompleks ima u Jugoslaviji svoj vitalni i sudbonosan značaj. Da taj kompleks ne postoji, trebalo bi ga stvoriti, “... jer bi bez njega bile dve Jugoslavije, jedna srpska i jedna hrvatska” (Mitrinović, 1991: 217). Taj kompleks “...s pozitivno značajnim elementom Islama...” predstavlja prsten, realnost i simbol “srpsko-hrvatskog i pravoslavno-katoličkog jedinstva...”. “Sarajevo ima svoju dušu, balkansku i vrlo opšteljudsku u organizmu Jugoslavije i suđeno je konstelacijom stvari da Sarajevo postane centar nacionalne svesti Jugoslavije i ukoliko su religija i moral suština i načelo civilizacije i kulture” (Mitrinović, 1991: 218). Kulturna misija ili dužnost Sarajeva jeste da u Jugoslaviji rješava problem njene trovjerne misterije, njenog morala, crkve i opšte ljudske duhovnosti. Mitrinović je mišljenja da je “sudbonosno” za Jugoslaviju to što u “Sarajevu postoji Islam”. Jer ta islamska komponenta Sarajevu omogućava da, pored zastupljenosti katoličanstva, pravoslavlja, judaizma i protestantizma, čini ne samo geografski centar zemlje već mu “izvjesna etnička neutralnost i mutno vjersko šarenilo” omogućava da postane čvorište religijske i kulturne funkcije Jugoslavije u čovječanstvu. Iz ekstatičke vizije bratstva svih ljudi, iz svojih filozofskih i teozofskih pozicija Mitrinović glede Bosne i Sarajeva iznosi konkretan

politički stav. On jasno i nedvosmisleno zahtijeva više konstruktivne uloge za Bosnu i njene muslimane: stavljanje te zemlje i njenog muslimanskog vjerskog elementa u žižu novog jugoslavenskog integrativnog rada kroz repozicioniranje te zemlje u jednoj novoj državnoj politici, što se doseglo tek sedamdesetih godina XX stoljeća. Mada se Mitrinovićevi stavovi deriviraju iz uvjerenja o transcendentnom jedinstvu religije i odatle izvedenoj konzekvenci o mogućnosti njihovog ponovnog “ujedinjenja”, te su kao takvi plod jedne radikalne vjerske prosvjećenosti / radikalnog filozofskog idealizma, vrlo su za to vrijeme i prilike bili idejno anticipativni, ali su u realpolitičkim dimenzijama politike Kraljevine Jugoslavije djelovali samo fantazmogorijskim. U takvoj viziji za Mitrinovića Sarajevo ima presudnu ulogu, kako zbog prisustva svih velikih monoteističkih religija, tako i zbog presudnog prisustva islama, posljednjeg monoteističkog religijskog sustava, baštinika prethodnih poslaničkih učenja. Slične stavove o značaju i funkciji islama u Jugoslaviji on navodi i u do sada neobjavljenom pismu *Vremenu*, pod naslovom “Značajna molitva Jugoslovenskog islama”.⁴ Sukladno stavu da su svi narodi Božiji, te prema tome sveta bića, ističe da je pogrešno po jugoslavenski nacionalizam, a povodom proslave godišnjice Kraljevine, ne istaći vidan značaj islama u njenom konstituisanju. Neodgovorno je preći preko činjenice da je ovaj elemenat Jugoslavije “svestan ... Slovenstva svog”, rasno i duhovno, da je prvi Mevlud u Sarajevu održao na jeziku svoje nacije te da je svim srcem odan svom vladaru.

Da se Mitrinović zalaže ne samo za značaj islama već i za njegovu ravnopravnost – gdje pod “Islamskim elementom Jugoslavije” u tekstu podrazumijeva jugoslovenske Muslimane, sa Srbima, Hrvatima i Slovencima kao priznatim nacionalnim konstituensima bivše Kraljevine SHS – proizilazi iz njegova ekspliciranja jedinstva ljudskog roda stavom: “Ne samo jedan bog i jedno čovečanstvo, jedno carstvo bratstva ljudskoga, ne samo (jedna) religija, aktivna i afektivna religija čovečanstva univerzalna i stvarno samo jedna; nego su i nacionalne kulture, čak i nacionalne istorije, u stvari, opšte ljudsko blago i opšti ponos čoveka”, a nacionalna diferenciranost i originalnost opštem čovječanstvu je važna zbog njegova mnogostrukog savršenstva, potpunog, bogatog i “blistajućeg

4 Korištenje nedovršene skice ovog pisma omogućio mi je prof. dr. Predrag Palavestra, na čemu mu najsrdačnije zahvaljujem (uporediti sa “Dodaci” u Mitrinović, 1991: 273-274).

dostojanstva čovekovog”. Sa metafizičke razine ističući nužnost ravnopravnosti svih kulturnih entiteta čovječanskog jedinstva on se odlučno suprotstavio etnocentrizmu i kulturnom imperijalizmu vodećih nacija koje su u ime odbrane slobode i promicanja civilizacije drugima darivale ropstvo.

U dosadašnjoj recepciji Mitrinovićeve djela najsporniji je bio njegov tekst “Vidovdan Jugoslavije” u kojem je, po do sada skoro vladajućoj interpretaciji, ispjevao odu šestojanuarskoj diktaturi kralja Aleksandra I. I Palavestra, koji po Konstantinoviću (1976: 452, fusnota 47) nigdje nije spomenuo Mitrinovićevu “metafiziku” šestojanuarske diktature, ističe da je Mitrinović učinio grešku kad je bez dubljeg poznavanja političkih i društvenih prilika “nekadašnju integralističku viziju jugoslovenstva, mehanički doveo u vezu sa diktaturom kralja Aleksandra”. Konstantinovićev sud da je Mitrinović “šestojanuarsku diktaturu pokušao da prikaže, u okviru ideologije srpskog filozofskog iracionalizma, kao prelomni, sudbonosno značajan trenutak u ovom samosaznanju Sveduha” nije pogrešan, ali jeste nedovoljan. Istina, Mitrinović ne krije oduševljenje uspostavljenom diktaturom, naziva je “objavom srećne tajne”. To jeste nekritičko prenošenje integralnog jugoslavenstva na drugačiju društvenu situaciju i za osudu je pa makar bilo i od jednog Srbina, Mitrinovića, ideologa jugoslavenstva. Međutim, on ne glorifikuje nasilno uspostavljeno jedinstvo zbog srpskog unitarizma, zbog jedinstva kao takvog, zbog tradicije srpske krune ili zbog samog Kralja – takav sud je u kontradikciji sa njegovim neslavno završenim prijemom kod Kralja (zar bi on protjerao onoga ko mu diže spomenik?) – već zbog jedinstva kao momenta funkcije svečovječanskog jedinstva. Jugoslavensko jedinstvo tako je dvodimenzionalno; jednom je stepen sveopšteg jedinstva, a drugi je put inicijacija vjere u mogućnost ostvarenja Svečovjeka, ostvarenja kojem relacija Sarajevo – Jugoslavija – Balkan – Slavenstvo, predstavlja osnovu.

Jedinstvo Jugoslavije, pa makar i diktaturom ostvareno, ohrabrenje je Mitrinovićevoj poetskoj viziji sinteze čovječanstva. Jugoslavija je kao sociokulturni kompleks među najjedinstvenijim u svijetu, za njega je “...ova zemlja glavna na Balkanskom poluostrvu, najbremenitija budućnošću zemlja na jugoistoku Evrope”. Ona je kao nacija “...pozvana da reši ekumenski problem...”; “...osim toga i teže od toga, da reši briljantno zagonetnu misteriju islama; naročito islama u odnosu prema hrišćanstvu” i ona je “...muško načelo buduće sveslavenske civilizacije”. Shodno uvjerenju da je slavenstvo potrebno svjetskoj kulturi ističe: “...potrebno

je Jugoslaviji na svoj prvi Vidovdan da se i srcem i umom zadubi u svoje sopstveno biće i da u svojoj osobenosti potraži opštost ljudsku”⁵ (Mitrinović, 1991: 214). Slične stavove o pitanju Jugoslavije on iznosi u intervjuu *Vremenu* (1930). *Vreme* ga predstavlja kao vođu predratne bosanske omladine, književnika i publicistu, čovjeka “snažne individualnosti i dubokog iskustva” koji “o svim stvarima ima svoj lični sud, određen i izgrađen; svaka njegova misao nosi pečat izrazite personalnosti i ima sve draži osobenosti lucidnog duha”. Ovom karakterologijom Ljubomir Jovanović, autor intervjuja, kao da najavljuje nesvakidašnjost, osobenost i netipičnost njegove misli, odnosno čitaoca priprema za eventualno iznenađenje.

Mitrinović je govorio o svemu. Po pravilu je odgovarao na nepostavljena pitanja tako da čitalac nije dobio odgovor na pitanje o poznavanju Jugoslavije od strane Engleske. On je opet naglasio, mada mu to pitanje nije bilo, da je ova zemlja “nosilac jedne buduće civilizacije ljudske”, “velike budućnosti”, “čudnovate budućnosti za mir”, “Jugoslaviji je mir i u srcu želja i po interesu nužda”. Na pitanje kako engleski laburisti gledaju na ukidanje parlamentarizma u Jugoslaviji, odgovara da engleski “konzervativci vole razne fašizme iz daljine, platonski”, ali ga ne uvode kod kuće, a posebno naglašava da su se njegovi istomišljenici bojali građanskog rata na Balkanu, što ne bi išlo u interes njihovim idejama. Za sebe kaže da je “kao socijalist...reč SOCIJALIZAM našao ispuštenu u proklamaciji novog stanja”.

Mitrinovića je s njegove nove, svjetske / evropske tačke gledišta toliko uzbudivala činjenica sveprisutnosti različitosti u jednom (u ovom slučaju jugoslavenskom kulturnom prostoru) da nije mogao izbjeći njenom apostrofiranju i mesijaniziranju. S druge strane, pod snažnim utjecajem panslavenske ideje, koja u slavenskom narodu vidi novi instrument razvoja “svjetskog duha” (ovo mišljenje je u međuratnim evropskim godinama bilo dominantno u različitim duhovnim pokretima), on u Jugoslaviji vidi kako mesijanskog ostvaritelja tog jedinstva tako i prototip njegova duhovnog obličja. Njegova vjera u misiju slavenstva nema ništa zajedničko sa rasističkim idejama o višim i nižim nacijama ili svjetskim povijesnim narodima. I ona je, kao i sve što je pisao, u najmanju ruku dvoznačna. Jednom je izraz već rudimentarnog mladobosanskog sjećanja koje nije bilo imuno na takve i slične ideje, a drugi put je, što je i dominantno, izraz vjere u kosmopolitski duh. To što je vjerovao da su Evropa i Amerika izgubile slavensku i

5 Vidi: Dimitrije Mitrinović, “Vidovdan Jugoslavije”, *Politika*, br. 27, god. 1930, 7952, str. 2.

orijentalnu vjeru u Vječnost i Beskraj i nemaju osjećaj apsolutno kosmopolitski i kosmički, te da je jedinstvo čovječanstva moguće ostvariti i između religija, prije je izraz beznađa poslije “smrti Boga” i pokušaj spasavanja Boga / smisla u doba pozitivističkog scijentizma i pragmatizma, već jedna realna politička platforma. Ovakvim stavovima Mitrinović je odrazio svu ne/moć duha vremena. Vrijednost mu je u tome što je kosmopolitizam i humanizam imao na dnevnom redu svoje programske orijentacije; što je uspio razobličiti ideološki pragmatizam svih postojećih instrumenata jedinstva (partija, nacija, država, klasa, jedna religija) i ustrajno ostajao pri utopijskoj viziji bratstva i jedinstva svih ljudi/naroda. S druge strane, propusti su mu danak vremena u kojem je nastao. Insistiranje na jedinstvu ljudi kroz zajedničko im religiozno vjerovanje, izraz je nepostojanja realnopovijesnih snaga jedinstva, kao i idealističke filozofske pozicije. Tih godina u jugoslavenskom sociokulturnom prostoru ideju bratstva i jedinstva svih ljudi / nacija počela je elaborirati i programski profilirati Ilijeva inteligencija. Ona se u okviru komunističkog pokreta oslobađa ideje o jednoj ili troimenoj naciji i na bazi uvažavanja slobode i ravnopravnosti svih ljudi bez obzira na etnički predznak, priprema se za izvođenje revolucije. Istina, za razliku od Mitrinovića, ovaj pokret posjeduje materijalistički predznak, inicijaciju sveljudskog bratstva nalazi u socijalnoj kao opšteljudskoj obespravljenosti, klasu poima kao sredstvo zadobijanja oslobođenja, za cilj uzima emancipaciju čovjeka i humanizaciju njegovih odnosa sa sobom i prirodom. Zajedničko im je uvjerenje da se bez poštivanja specifičnosti historijskog i kulturnog izobražavanja ljudi nasilna sinteza ne može izvesti, zajednički im je također cilj – univerzalno oslobođenje svjetskog roda, dok su im putevi i sredstva ostvarenja cilja dijametralni. To univerzalno i transetničko u Mitrinovićevom djelovanju Borivoje Jevtić, povodom njegove smrti, izražava stavom da je Mitrinović, otvarajući vidike velikih svjetskih književnosti, njegovu generaciju učio “međusobnoj toleranciji, potrebi uzajamne nacionalne trpeljivosti, velikoj ideji bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda” (Jevtić, 1982: 235). Ali bez obzira na to što povijest do sada nije legitimirala Mitrinovićevo uvjerenje, njemu se ne može osporiti moralni legitimitet humanističke vizije niti pravo na historijsko postojanje, jer istina nije jedna niti putevi njenog zadobijanja moraju biti istovjetni.

6.

Mitrinovićeve ideje o specifičnosti, a odatle i povijesnoj misiji sarajevskog, pa time i bosanskohercegovačkog nacionalno-konfesionalnog konglomerata, nisu naišle na odobravanje u tadašnjoj političkoj, naučnoj i kulturnoj javnosti, te se na njega slučila žestoka kritika. Vjera u mogućnost jugoslavenske sinteze na nacionalnoj osnovi, poduprta kraljevom diktatorskom palicom, ohrabrila je Mitrinovićeve neprijatelje. Tako Dobroslav Jevđević (1930: 612) u sarajevskom *Pregledu s realpolitičkih pozicija i teškog društvenog stanja u zemlji ustaje protiv Mitrinovića i njegovih sljedbenika u zemlji*. Mitrinović u zemlju dolazi “u stavu mentora i apostola”, njegova “mistična i svečovečna funkcija Jugoslavije u izgradnji opšte ljudske duhovnosti” u najmanju je ruku, prema Jevđeviću, neozbiljna. Dok se u zaostaloj i izmučenoj zemlji izgrađivalo jugoslavenstvo, dotle je Mita, kako su ga prijatelji odmilja zvali, prema vijestima iz Londona “odeven u indiske tunike, provodio dane u filozofskoj osami; drugi put je sa temperamentom propovedenika obraćao engleske ledi u raskošnim salonima aristokratije”. Mitrinovićeve namjera reforme religioznosti kao sredstva ostvarenja jugoslavenstva je krajnje nerealna, a takva je i ideja o spasonosnoj misiji Balkana u preporodu istruhle Evrope. “Njegova intencija da postane svemoćni Mymbo-Juymbo (glava američke Youngs mens Christ. Associat.) u Jugoslaviji izgleda da se neće ostvariti.” (Jevđević, 1930). Ništa bolje Mitrinović u kritici nije prošao ni kod Velibora Gligorića. Krug u kojem Miloš Đurić pod uticajem Ničea tumači ideju Svečovjeka, govori o misiji slavenskih naroda između Istoka i Zapada, potporu nalazi u Špengleru, Romanu Rolanu, manifestu Evroazijaca, buđenju Indije, živi na “Mitrinovićevoj ostavštini iz predratnog vremena i na njegovim posleratnim londonskim porukama”. Zatim dodaje da je sam Mitrinović nekad “bio krupna nada predratnih generacija”. Sad, pošto je razumio da je stvarnost razorila njegove simbole, on je “pronašao da je njegova snaga prešnja Londonu, nego njegovom dragom srpstvu, da mu je ugodnije da formira svest londonskih baba, nego da se baca u opasne balkanske vrtloge”. Pred svoje učenike je bacio “krupan problem rešenja odnosa pravoslavlja, katolicizma i muslimanstva putem bogumilstva”. Na Skerlićevom tragu je gledao u Srbiji pijemont Jugoslavije, ali je nasuprot svom racionalizmu i socijaldemokratiji postao mistik sa vizijom “obnove Srednjeg Veka, s Ivanom Meštrovićem kao Mikelandelom, Vizantom, bogumilstvom i svetosavskom crkvom koja će biti stožer velikih umetničkih dela” (Gligorić, 1930: 6). Mitrinovićeve ideja

o jedinstvu religija kao osnovi jedinstva svijeta izazvala je nepovjerenja, sumnje, kritike i odbacivanja od strane vladajućeg duhovnog i političkog establišmenta. Njegov kosmopolitizam ne samo da je nadilazio uskonacionalne okvire već je čitav kompleks nacionalnog stavio u drugi plan u odnosu na religijsko i čisto duhovno / transcendentno. Razumljivo je da je takav koncept kulture izazivao idiosinkraziju i omraženost do te mjere da je on proglašavan izdajnikom nacionalne stvari. Vladajućem režimu je po prirodi njegove konstitucije bila strana ideja o pravu na različitosti, a pogotovo dijalektička misao o nepostojanju jedinstva bez različitosti.

Da je Mitrinović ostao nedočitan te dalje inspirativan svjedoči i najnovijom knjigom *Vidovnjaci – snoviđena Evropa* holandski historičar i pisac Guido van Hengel (2020). Ideju planetarne utopije i euroutopizma on analizira kroz radove Dimitrija Mitrinovića, holandskog psihijatra Frederika van Edena i njemačkog filozofa Eriha Gutkinda. U intervjuu portalu *Novi magazin* autor iznosi da je Mitrinovićeva vizija Evrope dosta različita od onoga što danas smatramo Evropskom unijom. On osobno zbog bolesti nije prisustvovao razgovorima o evropskim integracijama unutar intelektualne i političke evropske zajednice nakon Drugog svjetskog rata, mada brojni njegovi sljedbenici jesu, ali je njegov značaj danas u tome što je kao istinski Evropljanin promovirao ovu ideju u Velikoj Britaniji, a koja je imala svoje uspone i padove imamo li na umu aktualni “Bregzit” i atlantizam. Drugi važan aktualni aspekt Mitrinovićevog mišljenja, prema Guidu van Hengelu, jeste njegovo razlikovanje osobe i pojedinca. Savremeno neoliberalno individualističko stvaranje lažnog mita o autentičnosti pojedinca prikazanog na Instagramu i Fejsbuku ipak više vodi njegovoj atomizaciji no socijalizaciji. Na tragu Adlerove psihologije Mitrinović je razlikovao atomiziranog i usamljenog pojedinca od socijalizirane osobe, koja je spremna i sposobna da razvije čitavu strukturu veza sa drugima (Cvijić, 2021).

ZAKLJUČAK

U rasponu duhovnog razvoja od nacionalizma do misticizma, preko evropskog jedinstva do kozmopolitizma, Dimitrije Mitrinović je iskazao otvorenost duhovnim izazovima i mogućnostima vremena svoga življenja izrastajući u intrigantnu i osobenu evropsku intelektualnu figuru. U širini obzora njegova intelektualnog zahvata etničke, jezičke, religijske i kulturne različitosti su poimane samo kao odrazi i izrazi univerzalne ljudskosti, tako da je ideja jedinstva Svijeta natkriljujuća i zajednička svim tim partikularnostima. U jugoslavenskim okvirima svoga vremena zagovarao je ideju kulturnog, nacionalnog i ljudskog jedinstva na krajnje inkluzivan i savremen način.

LITERATURA

- Cvijić, Anđelka (2021) “Vizije Dimitrija Mitrinovića”, *Javni servis*, 24. 2. 2021
Dostupno na: <https://javniservis.net/mediji/dnevnici-nedeljnici-mesecnici/novi-magazin/vizije-dimitrija-mitrinovica/>.
- Gligorić, Velibor (1930) *Mistika i mistifikatori*, Beograd: Globus.
- Gligorić, Velibor (1970) “Marginalije uz književno delo Dimitrija Mitrinovića”, u: Gligorić, Velibor, *Senke i snovi*, Beograd: Prosveta.
- Hengel, Guido van (2020) *Vidovnjaci – snoviđena Evropa*, Beograd: Clio.
- Jevđević, Dobroslov (1930) “Akcija g. Dimitrija Mitrinovića”, *Pregled*, god. IV, sv. 81, Sarajevo, 1. septembar 1930, 612.
- Jevtić, Borivoje (1982) *Izabrana djela, knj. III*, Biblioteka Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Svjetlost.
- Konstantinović, Radomir (1976) “Dimitrije Mitrinović zarad praznog ambisa blistavog tvorca”, *Treći program RTB*, zima 1976. Konstantinović, Radomir (1983) *Biće i jezik. U iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka, knj. 5*. Beograd – Novi Sad: Prosveta – Rad – Matica srpska.
- Mitrinović, Dimitrije (1930a) “Misija Sarajeva”, *Jugoslovenska pošta*, god. 11, br. 265, Sarajevo, 9. avgust 1930, 1-2.
- Mitrinović, Dimitrije (1930b) “Vidovdan Jugoslavije”, *Politika*, br. 27, god. 1930, 7952, 2.
- Mitrinović, Dimitrije (1991) *Sabrana djela, knj. III: Poezija i antropofilosofija*, Biblioteka Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Svjetlost.
- Mitrinović, Dimitrije (2004) *Treća sila*, Alef, biblioteka časopisa Gradac, knj. 60, Čačak – Beograd: B. Kukić – Umetničko društvo Gradac.
- Mitrinović-Omčikus, Gordana (1988) “Dimitrije Mitrinović”, *Delo*, god. XXXIV, br. 9–10.
- Palavestra, Predrag (1977) *Dogma i utopija Dimitrija Mitrinovića: počeci srpske književne avangarde*, Beograd: Slovo ljubve.

- Palavestra, Predrag (1990) “Sudbina i delo Dimitrija Mitrinovića”, u Mitrinović, Dimitrije, *Sabrana djela, knj. 1: O književnosti i umjetnosti*, Biblioteka Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Svjetlost, 9-153.
- Rigbi, Endrju (2004) “Inicijacija i inicijativa”, u: Mitrinović, Dimitrije, *Treća sila*, Alef, biblioteka časopisa Gradac, knj. 60, Čačak – Beograd: B. Kukić – Umetničko društvo *Gradac*, 7–27.
- *Vreme* (1930) *Vreme X*, 3051, 28. juni 1930, 5-6.

DIMITRIJE MITRINOVIĆ: FROM NATIONALISM TO COSMOPOLITANISM

Summary: Dimitrije Mitrinović was the ideologist of “Young Bosnia” and thought leader of the Yugoslav youth movement in the first decades of the 20th century, and the proponent of the integrationist cultural ideology. He crosses a developmental thought process from ethnic nationalism to world Panhumanism and cosmopolitanism. The primordial unity of religions is taken as an instrument of uniting humanity. In the South Slavic framework, being on to Pan-Slavism, he attributes to Sarajevo and its component of Islam the role of the cultural center for bringing together and uniting spiritual and cultural differences.

Key words: *Dimitrije Mitrinović, all human, New Europe, Sarajevo, Islam.*

RETROSPEKTIVNI KOLONIJALIZAM: OBRAZOVNE POLITIKE BIH, HRVATSKE I SRBIJE

Lamija Milišić

Književna kritičarka i teoretičarka književnosti, sekretarka P.E.N. Centra u BiH i izvršna direktorica Međunarodnog festivala književnosti Bookstan, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.

Sažetak: Istraživanje za ovaj rad potaknuto je neprilagođenošću reformi Evropske unije koje se sprovode u obrazovnim sistemima Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije, odnosno problemom uvijek formalnih, a nikad strukturalnih reformi obrazovanja u ovim državama. Prilikom istraživanja data je postkolonijalna perspektiva na obrazovne politike balkanskih država, sa posebnim osvrtom na njihove načine instrumentalizacije obrazovanja, odnos i načine raskida sa socijalističkim obrazovnim sistemom, te načine prilagođavanja standardima EU. Cilj ovog rada je da se kroz analizu obrazovnih politika na Balkanu skicira mehanizam latentnog kolonijalizma, odnosno evropeizacije koja ukazuje na vječitu drugost, gotovo sramotnost Balkana, te ukaže na odgovornost i potencijale za angažman prosvjetnih radnika/ca Bosne i Hercegovine, Srbije i Hrvatske u obrazovnom procesu.

Ključne riječi: obrazovanje, obrazovna politika, kolonijalizam, postkolonijalizam, evropeizacija, Balkan

UVOD

U BiH je na djelu *praksa odvajanja kao politička strategija*, “čiji je cilj da disciplinira stanovništvo brišući individualitet učenika i normalizirajući ga shodno svom *etnokratskom* poimanju u kategoriju etničkog”. U BiH je “stvoren teren za formiranje učenika kao subjekata koji će perpetuirati geopolitičke vizije Bosne i Hercegovine koje je moguće eksploatirati u svrhu etnomobilizacije”. Ovi navodi Seada Turčala (2016: 249) naslućuju začarani krug obrazovnog sistema u BiH, prosvjetni svjetonazor / diskurs u stanju politički provocirane paralize. U nastavku ovog teksta propitivat će se obrazovne politike BiH koje bi eventualno dovele do ovako mračne vizije novih generacija. Cilj je u konačnici pokazati kako su takve obrazovno-političke strategije u BiH, zajedno sa onima u Srbiji i Hrvatskoj, simptom postkolonijalnog kompleksa niže vrijednosti. Drugim riječima, simptom autodestruktivne afirmacije *balkanizma*¹.

Interdisciplinarno ispitujući obrazovne sisteme i njihovu povezanost sa političkim sistemima, *obrazovna politika* predstavlja, kako navodi Ana Blažević (2021: 3), istovremeno pedagošku disciplinu i dio javne politike koji se bavi strategijama razvoja odgoja i obrazovanja. Prema tome, obrazovna politika je zona kritičke misli koja reaguje retrospektivno prema trenutačnom stanju, analizirajući obrazovne / političke sisteme, njihove zasebne čimbenike, ali i uzajamni utjecaj pri (de) formiranju vrijednosnog sistema koji odgaja nove generacije datog društva.

Načelno, obrazovna politika je proces koji čini pet faza: faza određivanja ciljeva i prioriteta, faza odlučivanja, faza implementacije, faza evaluacije i faza revizije (Kovač, 2007: 257). Ciljeve i prioritete pritom ne određuje isključivo zajednica obrazovnih radnika/ca i stručnjaka/inja već su, kako navodi Kovač, ta prva i treća faza (faza implementacije) strateška čvorišta nauke i politike, odnosno mjesta dominantnog političkog uplitanja u obrazovnu praksu. Dakle, ranije pomenuta artikulacija vrijednosnog sistema ovdje naravno podrazumijeva i društvene mehanizme kontrole, u vidu načina konceptualizacije identiteta članova/ica društva i njihove pripadnosti svjetonazoru društva u kom žive.

1 “Loše stanje međusobnih odnosa na Balkanu nije nešto što se dešava pod staklenim zvonom. Pojava prikladno nazvana procesom ‘lančanog orijentalizovanja drugih’ na Balkanu, odvratni običaj prikazivanja suseda kao ‘orijentalnijeg’ od nas, karakteristična je za šire stanje duha koje sam imenovala kao ‘balkanizam.’” (Todorova, 2010).

Kada govorimo o identitetu država Balkana, vrijedno je podsjetiti na poznatu studiju *Imaginarni Balkan* Marije Todorove. Vođena pitanjem kako se pojedinac osjeća kada ga nazovu Balkancem, Todorova ističe da se kao aksiom uzima da Balkanci o sebi imaju negativno mišljenje koje im, puno omalovažavanja, dolazi spolja. “To ne znači da su balkanski narodi bili pasivni recipijenti prideva, stereotipa i generalizacija, već da su imali ulogu u kreiranju percepcije koja određuje njihovu političku i ekonomsku budućnost. **Evropeizirane elite, mahom mladi ljudi školovani u Evropi, su u devetnaestom veku usvojili hegemonistički diskurs centra, što je proizvelo distancu u odnosu na sopstvenu kulturnu stvarnost.**” (Lazarević-Radak, 2014: 100, naglasila L. M.) Ističem ovaj uvid o “evropeiziranim elitama” kao primjer načina utjecaja obrazovnih politika jedne države (u ovom slučaju, zapadnoevropske) na vrijednosni sistem i autopercepciju druge države (u ovom slučaju, balkanske). Obrazovne politike ovdje služe “hegemonističkom diskursu centra”, odnosno percepciji Balkana od strane Evrope kao nedovoljno civilizovane zone. S jedne strane, države Balkana se nikada nisu našle pod direktnom kolonijalnom upravom. S druge strane, Balkan je poslužio kao “kolateralna” posljedica politike koja se vodila u pravcu rušenja blokovskih podjela i stvaranja Ujedinjene Evrope. Lazarević-Radak (2014: 129) napominje da se upravo zbog već postojeće marginalizacije Balkana, koji geografski pripada području Evrope, ali zauvijek ostaje zona necivilizovane Drugosti, Balkanu gotovo osporavalo *pravo* na postkolonijalni status, koji bi ga dodatno marginalizovao.

Pomenuta postkolonijalna čahura “kolateralnosti” utjecala je na samovrednovanje balkanskih država, a one se u toj čahuri nalaze i danas (više u: Hasanović, 2021). Dobar primjer ovog stanja su obrazovne politike država bivše SFRJ, rastrojene između želje za čistim rezom sa socijalističkim obrazovnim praksama i slijepim, praksi neprilagođenim provođenjem obrazovnih reformi i rezolucija Evropske unije.

Instrumentalizacija obrazovanja

Jedna od ključnih rezolucija u sferi obrazovanja, koja je utjecala na promjenu rakursa obrazovnih politika u BiH, Hrvatskoj i Srbiji nakon rata 1992–1995. jeste “Lisabonska strategija” iz 2000. godine. Tada su Evropska komisija i Savjet EU definisali tri cilja obrazovnih politika u kontekstu EU u idućih 10 godina: poboljšanje kvaliteta obrazovnih sistema kao sredstva socijalne i kulturne kohezije, stvaranje

uslova u kojima svako ima pristup obrazovanju i stručnom usavršavanju i otvaranje obrazovnih institucija prema svijetu. Nakon 2010., tzv. lisabonski ciljevi pretočeni su u novi program “Europe 2020”, a tomu je sljedovala još nekolicina strateških odluka u sferi obrazovanja u EU. Ono što su lisabonski ciljevi postavili pred obrazovne sisteme jeste princip “cjeloživotnog učenja”² u svrhu zapošljivosti građana/ki i ekonomske kompetitivnosti. Dakle, zapošljivost i kompetitivnost postaju temeljni obrazovni termini, parametri po kojima se vrednuje čin sticanja znanja. U kontekstu odnosa obrazovne politike Hrvatske prema lisabonskim ciljevima, Tihomir Žiljak (2013) ističe da cjeloživotno učenje, vođeno zahtjevima i uopće ideologijom tržišta rada, predstavlja osnovni diskurs društva znanja o kojem postoji samo jedan narativni obrazac (društvo znanja u kojem cjeloživotno učenje osigurava ekonomsku konkurentnost). Žiljak (2013: 17) primjećuje da nema protunaracija, a socijalna dimenzija obrazovne politike usmjerene isključivo ka zapošljivosti se kao problem u Hrvatskoj pojavljuje tek krajem prve decenije 21. vijeka. Taj *nedostatak protunaracije* simptom je nekritičkog odnosa prema viziji obrazovanja koju propagira Evropska unija. Evropa postaje argument *per se* za lokalne promjene u Hrvatskoj, primjećuje Žiljak. Međutim, princip usvajanja i implementacije obrazovnih reformi bez njihovog prethodnog dostatnog testiranja i primjenjivanja na lokalni kontekst očit je i u Srbiji i BiH.

Kako navode autorice teksta “Pokušaji ostvarivanja pedagoškog pluralizma u obrazovnoj politici i praksi u Srbiji” (Spasenović i Vujisić Živković, 2017), nakon 2000. godine pokrenuta je reforma obrazovanja u Srbiji, sa ciljem demokratizacije, decentralizacije i profesionalizacije obrazovanja. Međutim, reforma školskog sistema u Srbiji teško održava kontinuitet provođenja reformskih procesa zbog zavisnosti obrazovne politike od političkih promjena u vrhu izvršne vlasti, ali i zbog otpora “nastavnika i drugih zaposlenih u obrazovanju prema promjenama, nerazrađenosti akcijskih planova djelovanja svih odgovornih aktera, nekoordiniranosti pojedinačnih aktivnosti različitih tijela i institucija unutar školskog sustava, kao i nerazrađenosti mjera i postupaka praćenja i analize ostvarenih rezultata reformskog procesa” (Spasojević i Vujisić Živković, 2017: 7).

2 Cjeloživotno učenje predstavlja aktivnosti učenja tokom cijelog života radi unapređenja znanja i vještina. Njime se želi ostvariti što veća razina aktivnoga građanstva, učenika i studenata kao budućega radnog stanovništva, i to u svrhu postizanja konkurentnosti na tržištu rada (Blažević, 2021: 14).

Poteškoća u prakticanju propisanih reformi, kao i nedostataka njihove kritičke analize i evaluacije najviše su svjesni prosvjetni / obrazovni radnici/e. Tako je za BBC (Anđelković, 2021) krajem 2021. godine Ana Dimitrijević (potpredsjednica Foruma beogradskih gimnazija i profesorica engleskog u gimnaziji na Novom Beogradu) izjavila da situaciju u obrazovnom sistemu Srbije dodatno opterećuju mnogobrojne reforme koje se neprestano započinju, te se bez obzira na mnoga negodovanja sprovode do kraja i procjenjuju “uspješnim”. Dimitrijević naglašava i perspektivu učenika/ca, roditelja i nastavnika/ca u cijelom tom procesu, koji/e znaju proći i kroz dvije reforme u toku osam godina osnovnog školovanja, baš kao “pokusni kunići”. Upravo ovaj uvid Ane Dimitrijević (ali i nekolicine njenih kolega, o čemu će biti riječi kasnije), podstiče slutnju na intenzitet invazije političkog sistema na strategije obrazovne prakse. Kako ćemo vidjeti, određeni propisi i reforme koji su zvanično na snazi poštuju se u smislu njihovih eksploatacija zarad interesa vladajućih političkih odreda i njima naklonih *nastavnika-partnera* politike³ u obrazovnoj praksi. Ovi interesi se kroz postkolonijalnu leću mogu ukazati i kao načela koja ustrojavaju mehanizam formalno funkcionalnog društvenog sistema o kojem Evropa brine i nudi mu smjernice, a zapravo se zadržava u stanju začaranog kruga osjećaja nedovoljnosti prema evropskim standardima jer potpuno zanemaruje aspekt lokalne prakse istih tih smjernica. Lokalna praksa, lokalna realnost je pritom potpuno obezvrjeđena, jer nikada neće postati evropska realnost. Formalna nezavisnost i suverenost postkolonijalnih država bivše SFRJ se (još) nije razvila, niti barem okrenula ka samodovoljnosti. Kao posljedica ovog samoobezvrjeđivanja, te *nedostatka protunaracija* evropskoj perspektivi Balkana, države bivše SFRJ se okreću postratnom profiterstvu – pa i u kontekstu edukovanja svoje mladeži. Profitera perspektiva na jednu postkolonijalnu državu otkriva kalup određenog društvenog konteksta koji dozvoljava to profiterstvo – u ovom slučaju rat 1992–1995. Taj kalup obezvrjeđuje bilo kakvu novu formu države koju bi mlade generacije u njoj mogle načiniti, dakle bilo koju viziju ili aspekt identiteta

3 Vesna Kovač (2007: 263) napominje postojanje četiri modela nastavnika prema kojima se očituje njihova uloga u obrazovnoj reformi: partner, implementator, oponent i kreator obrazovne politike. Nastavnik-partner je potencijalni partner u stvaranju obrazovne politike zajedno sa ostalim akterima; nastavnik-implementator je onaj koji je dovoljno kompetentan za implementaciju obrazovne politike; nastavnik-oponent je onaj koji se protivi određenim odlukama (ili njihovoj implementaciji) donesenim najčešće na nekoj drugoj razini; nastavnik-kreator je utjecajan praktičar u kreiranju obrazovne politike.

države koji je lišen ili trezveno kritički distanciran od konteksta “države u poraću”. “Profiterstvo” se ovdje odnosi na eksploataciju potčinjenog statusa postkolonije (koji u balkanskom kontekstu najčešće počiva na etnonacionalizmu). Manjkav društveni sistem takve države čini je donekle *sramotnom*, te je lično profitiranje uslijed tog poražavajućeg stanja (“poražavajućeg” jer nije sukladno u okruženju dominantnom vrijednosnom sistemu) shvaćeno kao čin pobjede, eksploatacija vlastite stigmatiziranosti.

Taj kalup profiterstva u obrazovnoj politici očigledan je na primjeru Bosne i Hercegovine, a odnosi se na eksploataciju multietničnosti države i odgajanja njenih mladih generacija u “realgeopolitičke subjekte”, kako ih opisuje Turčalo, tako da bi održali profiterski duh. Taj duh počiva na naciji kao nepokolebljivoj vrijednosti, koja opstaje uslijed stanja pomenute, opće obezvrijeđenosti. Ustrojenost obrazovnog sistema u BiH sukladna je njegovanju nacionalističkog senzibiliteta kao temeljnog okvira za sticanje znanja, što se u BiH ogledalo kroz niz reformi, uključujući čuveni fenomen “dvije škole pod jednim krovom”. Ironija u svemu tome jeste što, kako naglašava Adila Pašalić-Kreso (2021: 137), sam Ustav BiH ne uvjetuje to “ekskluzivno etničko svojatanje obrazovanja”, niti uopće obavezuje na etnički senzitivno obrazovanje. Naime, “u Ustavu nema članova koji posebno reguliraju pitanja ob[r]azovanja (sic) osim u Član II, Tačka 3. gdje se kao jedno od temeljnih ljudskih prava pominje i pravo na obrazovanje (...) Ustav BiH (Aneks 4) ne obavezuje ni na koji način da imamo obrazovanje ovakvo kakvo je uspostavljeno i kakvo imamo svih proteklih 25 godina.” (Pašalić-Kreso, 2021: 140). Ipak, rasparčanost obrazovnog sistema u BiH na entitete, kantone i općine (dakle, uz nedostatak državnog nivoa), podijeljenost na tri nacionalna obrazovna sistema, nacionalna grupa predmeta, nastava iz vjeronauke koja se u sistem uvela, riječima Midhata Kape (2012: 144-145), “jednom tihom revolucijom, bez ikakvih širih javnih konsultacija ili rasprava u zakonodavnim tijelima” – čimbenici su obrazovne politike BiH, čini se potpuno podređene etnopolitičkoj viziji ove države. Pa iako je BiH potpisala mnoge međunarodne sporazume o obrazovanju, Kapo (2012: 169) uočava cijeli sistem “prikriivanja tragova” o implementaciji u reformi obrazovnog sistema, koji većinom iskorištava pomenutu rasparčanost administracije tog sistema. Iz postkolonijalne perspektive bismo mogli uočiti da se BiH manjkavostima dejtonske konstrukcije i Ustava zapravo održava u postratnom, viktimizirajućem *statusu quo*, nalazeći kao svoju jedinu posebnost multietničnost, koja je istovremeno čini jedinstvenom u evropskom okruženju,

ali i “necivilizovanom” zbog ratne prošlosti. Kao dokaz ovog *statusa quo*, koji ne dozvoljava bh. multietničnosti da se razvije kao vrijednost, a posebno ne ohrabruje koncept *regionalnog identiteta* (pod čim mislim na isticanje činjenice *bosanstva* prije nego *bošnjaštva* / *hrvatstva* / *srpstva*) koji bi podržao tu multietničnost, ističem uvid: “Važna napomena je da se u Bosni i Hercegovini ne vrši reorganizacija obrazovanja, već njegova reforma u oblastima zakonodavstva, finansiranja i rukovođenja, nastavnih planova i programa i metoda nastave, tako da **svi reformski pokušaji ne zadiru u uspostavljeni obrazovni suverenitet tri etniciteta.**” (Kapo 2012: 169, naglasila L. M.). Ponavljam: na taj obrazovni suverenitet tri etniciteta Bosna i Hercegovina nije pravno uslovljena Ustavom. Međutim, moguće je da je ovo stanje dijelom uslovljeno potrebom za raskidom sa nekadašnjim socijalističkim svjetonazorom.

Postsocijalistički vrijednosni vakuum

Kako je sročeno u tekstu “Politika obrazovanja i političko obrazovanje u BiH” (Mihaljević i Bošnjak, 2020: 32), nacionalizam efikasno ispunjava “*vrijednosni vakuum* nastao urušavanjem socijalizma” u BiH, a “[j]ednostavna rješenja nastala raspadom jugoslavenskog sjećanja na niz nacionalnih ponovili su potvrđenu dihotomiju nas i Drugih.” Ta “jednostavna rješenja” ogledaju se i u *nedorečenosti* Ustava BiH, kako podsjećaju Pašalić-Kreso i Kapo. Npr. Kapo (2012: 140) napominje da Ustav BiH ne precizira odredbe vezane za obrazovanje, niti one koje bi se ticale načina na koji se građani mogu zaštititi protiv bilo kakvih oblika diskriminacije u obrazovanju. Budući da obrazovanje, prema Ustavu, ne spada u nadležnost države BiH, ne postoji mogućnost bilo kakvog državnog zakona u oblasti obrazovanja, “što ostavlja široku sivu zonu da ova pitanja regulišu lokalni nivoi vlasti i to na način kako to odgovara većinskoj etničkoj grupaciji”. Dakle, dejtonska konstrukcija BiH u pogledu obrazovne politike samoj državi ne daje pravo nadležnosti nad obrazovanjem, već su manje upravne jedinice (entiteti, kantoni i općine u Federaciji BiH) zaduženi za stvaranje lokalnih obrazovnih politika. Ovo separatističko ustrojstvo, koje njeguje granice entiteta i uopće sve moguće granice elemenata državne cjeline, sasvim je plodno za nacionalizam i uopće separatističke, konfliktne prakse. Dok je obrazovni sistem FBiH rasparčan između kantona / općina, Kapo (2012: 163) opisuje obrazovnu infrastrukturu Republike Srpske kao *centralizovanu*, sa centralnim ministarstvom i pedagoškim zavodom, te zakonodavstvom u oblasti obrazovanja koje datira još iz 1993. godine. Drugim

riječima, obrazovne politike FBiH i RS su gotovo nezavisne jedna od druge, njihovi sistemi su jasno odijeljeni i zaokupljeni drugačijim potrebama i reformama. Ova postratna distorzija BiH u sferi obrazovanja se vrlo jasno očituje u nastavnim planovima i programima, te udžbenicima. Studija *Obrazovanje u Bosni i Hercegovini: Čemu učimo djecu? Analiza sadržaja udžbenik nacionalne grupe predmeta* (Soldo et al., 2017) pokazala je da su udžbenici nacionalne grupe predmeta (Jezik i književnost, Historija i Geografija, odnosno Priroda i društvo u početnim razredima osnovne škole i Vjeronauka) “u osnovi jednonacionalni i nenaklonjeni multikulturnom društvu” (Kapo, 2012: 174). Primjera radi, Turčalo (2016: 256-258) ukazuje na trend udžbenika iz historije i geografije koji BiH na svakoj karti prikazuju sa ucrtanim entitetskim granicama, iako za to nema nikakvog razloga u širem kontekstu date mape / lekcije. Dakle, vraćamo se navodima sa početka ovog teksta, o stvaranju nacionalne netrpeljivosti umjesto nacionalne afirmacije u bh. obrazovanju, te formiranju učenika kao realgeopolitičkih subjekata. U biti, vraćamo se na BiH čija cjelovita, državna obrazovna politika ne postoji; na BiH koja putem tog separatizma jača nacionalizam kao svoju temeljnu vrijednost, kao utočište u postkolonijalnom ideološkom beznađu. Pomenuti “vrijednosni vakuum” postsocijalističkog doba na Balkanu stanje je palih ideala i samorušilačkog cinizma koji se, da se ne bi prenio na nove generacije koje se rata 1992–1995. sad već ni ne sjećaju, okreće nacionalizmu kao osloncu. U kontekstu obrazovne politike, ključni momenat tog mehanizma je da se izbjegava *odgovornost* za nove generacije, njima se nudi prividno rješenje bh. identiteta, prvoloptaški smisao – nacija. U Hrvatskoj je raskid sa socijalizmom utkan u dvije dominantne postratne doktrine – naglašava se u objedinjenom izvještaju *Vrednovanje eksperimentalnoga programa Škola za život u školskoj godini 2018./2019.* (Karajić et al., 2019). Od 1995. do 2000. godine, to je bila *državotvorna* doktrina, kao prvi ishodišni smjer nastao u procesu osamostaljivanja Hrvatske. Od 2000. do danas vlada *europaizacijska* doktrina (Karajić et al., 2019: 13), kao drugi ishodišni smjer nastao u razdoblju nakon parlamentarnih i predsjedničkih izbora 2000. godine. Državotvorna doktrina se, slično kao u BiH, odnosi na uvođenje ili korigovanje nacionalne grupe predmeta: “[p]romjene uključuju korigiranje programa predmeta s izrazitim nacionalnim sadržajem (hrvatski jezik i književnost, povijest, zemljopis, glazbeni odgoj), uvođenje vjerskog odgoja, čišćenje hrvatskog jezika od tuđica, prestanak

djelovanja pionirske organizacije u školama, ukidanje predmete Marksizam te Teorija i praksa samoupravnog socijalizma” (Žiljak, 2013: 10). U obrazovni sistem početkom 1990-ih se vraćaju tradicionalne gimnazije prema sistemu iz 1958. godine, time poništavajući usmjereno obrazovanje uvedeno 1974. godine. Žiljak primjećuje da je “zanimljivo” da se sistem iz socijalističkih 1950-ih godina pokazao prikladnijim od onog iz 1980-ih. Jasno je da se iz ove činjenice može iščitati potreba za trenutačnom promjenom obrazovnog sistema, a u svrhu raskida sa političkim sistemom kakav je socijalizam, makar ta promjena bila povratak na dokazano funkcionalan socijalistički sistem, a koji je u kolektivnom sjećanju u toku par decenija možda izbljedio. U svakom slučaju, obrazovna politika je ovdje uveliko podređena stvaranju osjećaja promjene i tobožnje novine te uspostavljanju nove društvene ideologije. Reforme obrazovanja koje su joj uslijedile ukazuju na veliki intenzitet potrebe da se bude (demokratski) Evropljanin i nikad više (socijalistički) Balkanac. Evropeizacijsku doktrinu Žiljak podrobnije analizira i podsjeća na njoj inherentan koncept *retrospektivne evropeizacije*. Taj koncept podrazumijeva “povratak tradicionalne Hrvatske u modernizirajuću Europu, nacionalna dimenzija znači raskid s bivšom državom i njezinim sustavom te otvaranje puta u Europu.” (Žiljak, 2013: 13). Usporedivo sa mehanizmom ohrabivanja koncepta nacije kao kompaktnog svjetonazora u postratnoj BiH, Hrvatska od 2000. godine nadalje također pribjegava naciji kao sredstvu raskida sa socijalizmom i popunjavanja pomenutog vrijednosnog vakuuma homogenošću državnog ustrojstva. No, taj vakuum nadalje se popunjava prema principu poimanja Evrope kao *legitimizirajućeg argumenta* za sve promjene u obrazovnoj politici. Tako su prihvaćena ranije obrazložena načela “Lisabonske strategije” cjeloživotnog učenja, a prvi značajan dokument koji je označio novi kurs u obrazovnoj politici Hrvatske bio je tzv. “Bijeli dokument o hrvatskom obrazovanju” Vlade RH iz 2001. godine. Njime se “artikulira hrvatska orijentacija u izradi strategije obrazovanja, a ona uključuje praćenje glavnih načela razvitka obrazovanja u razvijenim zemljama Evrope. (...) Osnovna je svrha promjena bila osigurati uvjete za ulazak Hrvatske u Europsku uniju.” (Karajić et al., 2019: 19). Još jedna reforma koju vrijedi istaći su “katalozi znanja”, predloženi u “Deklaraciji o znanju” Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 2004. godine. Katalog znanja definira znanja koja učenik/ca stiče na pojedinim nivoima školovanja, a sadržajno treba biti temelj za pisanje nastavnih planova i programa i izradu udžbenika.

Međutim, Žiljak podsjeća na neslaganje aktera obrazovne politike, naime onih koji predlažu političke strategije obrazovanja i onih koji te strategije sprovode u praksu, ističući neslaganje obrazovnih stručnjaka i ključnih inicijatora Hrvatskog nacionalnog obrazovnog standarda. “[S]ami državni akteri nedovoljno jasno definiraju provedbu ovog instrumenta obrazovnih promjena. Zbog toga je teret implementacijske primjene na školama i nastavnicima koje nastoje prilagoditi zahtjeve realnoj situaciji u školi i razredu” (Žiljak, 2013: 15). Ovo je samo jedan primjer u kojem su političke vizije europeizacije Hrvatske u nesuglasju s aktuelnim potrebama njenog stanovništva, odnosno s uslovima i razvojem državnog obrazovnog sistema. Žiljak ističe i niz agencija, zavoda i drugih administrativnih instanci koje su oformljene u Hrvatskoj od 2000. godine u svrhu praćenja evropskog obrasca i preporuka EU za unapređenje obrazovne politike. Pritom zaključuje kako je raskid sa socijalizmom u Hrvatskoj obilježen više kadrovskim, nego strateškim institucionalnim promjenama. Ovo u biti znači da je obrazovna politika vođena formalnim, ali ne i sadržajnim reformama. Ukoliko se i dešavaju pokušaji sadržajnih promjena obrazovanja, oni nailaze na otpor stručnjaka koji ih moraju sprovesti u praksu, budući da su neprilagođeni uslovima obrazovnog sistema. “Zbog toga ovaj proces europeizacije kvalifikacijskih okvira značajnije obilježava *downloading* modela i njegovu prilagodbu domaćim prilikama, nego kritičko preispitivanje od strane domaćih aktera.” (Žiljak, 2013: 18). Formalno se postaje Evropljanin, jer sve potrebe lokalnog stanovništva koje želi državni progres prirodno se podudaraju s evropskim. Ako to i nije slučaj, trebao bi biti. Treba biti Evropljanin, jer koja druga vrijednost nam preostaje? Nikako balkanska, jer Balkan nije inherentno vrijedan, možda ni realan. Ovdje se ponovno susrećemo sa nedostatkom protunaracija u postkolonijalnom okružju, njihovi tragovi su možda naslućeni u pomenutim, sporadičnim otporima obrazovnih stručnjaka/inja. Njihovi potencijali ostaju neiskorišteni. Sličan obrazac obrazovnih politika kakav nalazimo u BiH i Hrvatskoj, susrećemo i u Srbiji. Pritom se vrijedi posebno osvrnuti na aspekt “lokalnih aktera” koji potpuno nekritički sprovode obrazovne reforme, uz profilerske namjere i, naravno, njegujući osjećaj nacionalne pripadnosti. Za primjer takve prakse može se uzeti visokoškolski sistem u Srbiji, koji služi Ministarstvu prosvete, nauke i tehnološkog razvoja za “političko potkusurivanje” (prema mišljenju Verice Cvetković, redovne profesorice Rudarsko-geološkog fakulteta, članice Sanu i predsjednice Akademijaskog odbora za visoko obrazovanje).

U intervjuu za BBC (Anđelković, 2021), njen kolega Srđan Verbić također napominje da se odluka donesena Strategijom razvoja obrazovanja iz 2012. godine o tome da se fakulteti trebaju financirati po značaju, a ne po glavi studenta, uopće ne poštuje. Verbić dalje obrazlaže da je razlog tomu što najviše novca dobijaju univerziteti koju upišu najviše studenata/ica. Ovo rezultira hiperprodukcijom studijskih programa. Primjera radi, za prvi stepen studija u Srbiji je akreditovano 1.683 studijskih programa, a 2012. je taj broj iznosio 913. Ivan Ivić (psiholog i univerzitetski profesor u penziji) za isti intervju ističe da je broj studijskih programa, time i broj slobodnih studentskih mjesta na univerzitetima, tri puta veći od broja djece u Srbiji. “To pokazuje da se obrazovna ponuda ne razvija iz potreba stanovništva, već iz profitnih potreba visokoškolskih ustanova, jer se i privatne i državne financiraju po glavi studenta. Razvijaju puno programa i mesta, da bi mogli da opstanu”, zaključuje Ivić. Još jednom se susrećemo sa primjerom potpune potčinjenosti obrazovnog sistema političkoj situaciji u državi. Gotovo distopijska hiperprodukcija studijskih programa bez očitog naučnog pokrića postavlja pitanje u kojoj mjeri takva obrazovna politika služi svrsi obrazovanja, a u kojoj politike.

Drugi primjer politici pokornih obrazovnih praksi jeste nastava vjeronauke i građanskog vaspitanja. Naime, ova dva predmeta su u obrazovnom sistemu Srbije uređeni kao alternativne opcije, tako da učenici mogu odabrati jednu ili obje za pohađanje. Predstavnici vjerske zajednice argumentiraju tu, ranije pomenutu “tihu revoluciju” uvođenja vjerske nastave u sekularni obrazovni sistem beneficijama koje takva nastava daje mentalnom zdravlju učenika. Vladika Srpske pravoslavne crkve Jerotej napominje: “Kada predstavnici Ministarstva prosvete i drugi govore o neophodnosti razvijanja strategije za promociju mentalnog zdravlja i zdravih stilova života, treba im još više ukazivati i isticati značaj verske nastave u obrazovanju” (Maričić, 2021). S druge strane, Slavica Ševkušić, viša naučna saradnica Instituta za pedagoška istraživanja iz Beograda, kaže da u posljednjih deset godina nije sprovedeno “nijedno obuhvatnije istraživanje evaluacije efekata verske nastave”. Okupivši ove sagovornike, novinar Slobodan Maričić u tekstu za BBC govori kako je nastava vjeronauke vraćena 2001. godine, dakle nakon 50 godina, u obrazovni sistem Srbije uz podršku tadašnjeg premijera Zorana Đinđića. Vjerski analitičar Željko Injac tim povodom kaže: “On [Zoran Đinđić] je to stvarno želeo – doneo je reformu društva i hteo da potisne sve tekovine komunizma”. Dakle, još jednom se suočavamo sa primjerom načina raskida sa nekadašnjim društvenim sistemom.

U nastavku teksta, Maričić govori sa sagovornicima i o građanskom vaspitanju koje bi trebalo promovirati demokratske vrijednosti u društvu, a na čijem primjeru opet prepoznamo reformu donesenu bez kritičkog propitivanja ili suočavanja sa potrebama lokalnog obrazovnog sistema. Slađana Indić pritom ističe da je građansko vaspitanje “predmet za potkusurivanje – čim nastavnik nema dovoljan fond časova, nadoknađuje ga građanskim vaspitanjem”. Zbog toga se, navodi, dešava da taj predmet predaje neko ko je završio matematiku ili fiziku. Ovdje se radi o praksi koju smo već prepoznali u BiH i Hrvatskoj, naime o formalnoj, a nikako sadržajnoj reformi obrazovanja u svrhu evropeizacije, koja čini izglednim da je jedini cilj obrazovnih politika u ovim državama održavanje začaranog kruga ratom traumatiziranih društava, koje njihova nerazvijenost i nesuglasnost različitih društvenih reformi jedu iznutra.

ZAKLJUČAK

U toku pisanja ovog teksta, objavljena je vijest (B. R., 2022) da je usvojen novi Zakon o visokom obrazovanju Kantona Sarajevo, ali sa znatno umanjenim reformskim pretenzijama (G. M., 2022) nego što je njegov nacrt sredinom 2021. godine najavljivao. Jedna od bitnijih reformskih pretenzija o kojoj se sporilo prilikom objave nacrta Zakona jeste novi način vrednovanja nastavnika i saradnika na osnovu broja objavljenih radova u visokorangiranim Q1 časopisima i citatnim bazama podataka. Upravo ova predložena reforma bila je razlog da akademski radnici/e javnim pismom (Nomad, 2021) progovore i pruže otpor još jednom potezu obrazovne politike BiH koji nije prilagođen lokalnom kontekstu, pogotovo akademskim stručnjacima iz oblasti društvenih nauka. Dvoje potpisnika ovog pisma, profesori na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu Andrea Lešić-Thomas i Mario Hibert (2017: 35), par godina unazad pisali su upravo o problematici visokoškolskog obrazovanja koje kontinuirano i bez pokrića provodi politiku kvaziprograsa, na štetu akademskih radnika/ca i svih učesnika/ca akademskog procesa, “replicirajući kozmetičke učinke, slijedeći nečija tuđa pravila u očigledno lošoj namjeri, popujući o međunarodnim standardima i potrebi za kontrolom kvaliteta, pri tom servirajući nacionalističku propagandu umotanu u privid naučnog diskursa”.⁴

4 Izvorni tekst: “replicating the cosmetic effects, following somebody else’s rules in evident bad faith, pontificating on international standards and the need for quality control, while serving up nationalist propaganda wrapped up in a semblance of scholarly discourse” (prevela L. M.).

Nakon pomenute reakcije akademskog osoblja Univerziteta u Sarajevu, postalo je prećutno očitim u bh. društvu da su ovakve reakcije, ako ne marginalizovane i incidentne, onda mnogo rjeđe nego što to javno mnijenje od njih iziskuje. Ta reakcija može poslužiti i kao dobar primjer odlučnog ujedinjenja stručnog kadra odgovornog za implementaciju reformi obrazovne politike koja, kako je već ranije pokazano, nekritički i formalno teži evropeizaciji i kompetitivnosti. Ukoliko se stvari sagledaju iz perspektive jedne evropske države kakva je Holandija, autori “Akademskog manifesta” (Halffman i Radder, 2015: 176) opisuju upravo kako reforme koje kvalitetu nastavnog proces mjere pomoćnim indikatorima i statističkim podacima izgledaju u praksi: “Problem ne leži u tehničkoj neadekvatnosti pojedinačnog indikatora već u samom režimu fetišizma indikatora. Režim zapravo uopće ne drži do visokokvalitetnih rezultata, koje ne može procijeniti, već do performansi: dobro taktički promišljenih i pametno ispoliranih iluzija izvrsnosti. Ovi su indikatori fundamentalno promijenili narav znanosti. Oni ignoriraju i uništavaju raznolikost formi znanja kao i praksi u različitim poljima istraživanja. Ono što nije mjerljivo i usporedivo se ne računa, to je gubitak energije i zbog toga treba biti uništeno.”

Neprestano natjecanje i uopće svjetonazor o imperativu *mjerljivosti* pojedinčevog znanja, odnosno obrazovnog uspjeha, pokazuje inače u javnom diskursu neobrazloženu i stoga tobože zdravorazumsku podređenost obrazovanja ekonomiji i politici društava globalno. “Cilj obrazovne politike usko je povezan s ekonomijom. Zbog toga su neki od ključnih aktera globalne obrazovne politike upravo institucije koje se bave ekonomijom, a najvažnija je OECD koja organizira i istraživanje PISA.” (Blažević, 2021: 24). Sve prethodno rečeno u ovom tekstu nikako nema za cilj nagnati na zaključak da je obrazovna politika na Balkanu, koliko god bila opterećena evropeizacijom i lokalnim profiterstvima uslijed neprilagođenosti vlastitih društvenih sistema onim evropskim, žrtva nerazumijevanja Evrope, niti žrtva Drugosti koja joj je nametnuta. Viktimizacijska retorika trenutno nas jedino dovodi u stanje *izbjegavanja odgovornosti* za stvarnost koju živimo. Balkanska autoviktimizacija ne dopušta novim generacijama, koje čini većina učesnika/ca obrazovnih procesa / politika, da stvore ideju o vlastitom identitetu koji bi bio nezavisan od izvjesne instance koja viktimizira. Dakle, radi se o nemogućnosti stvaranja prosvijećenog stava koji bi propagirao borbu za budućnost, a ne poraženost prošlošću. Cilj ovog teksta je bio upravo iz postkolonijalne perspektive

pokazati kako se u BiH, Hrvatskoj i Srbiji vlastiti, lokalni kontekst i pripadajuća obrazovna praksa potpuno ignorišu i obezvređuju, a ondase prećutno proglašavaju sramotom jer im ne odgovara evropsko ruho. Iz tog razloga, podsjećam na školsku definiciju obrazovne politike. Tzv. “trokut obrazovne politike” sastoji se od tri aktera: istraživanja, politike i *prakse*. Praksu čine obrazovne institucije, prosvjetni djelatnici i sindikati. Oni imaju moć reinterpretacije i drugačije implementacije određenih političkih odluka: “Takva situacija može poslije dovesti do rezultata o lošoj učinkovitosti političke opcije, čak i u slučajevima kad je početna ideja solidno osmišljena i prihvatljiva, što znači da važnost istraživanja implementacije nipošto ne treba podcjenjivati.” (Kovač, 2007: 260).

Stoga se ovaj tekst završava pozivom na invaziju javnog prostora od strane prosvjetnih radnika/ca i ujedinjene akademske zajednice. Kako smo vidjeli, nadrealno stanje u kojem se reforme i dalje smatraju uspješnim iako se u praksi sprovode s velikim poteškoćama otkriva šutnju ili konačnu pokornost ovih učesnika/ca u obrazovnoj politici. Otkriva, još jednom, izbjegavanje odgovornosti za nove generacije. Ma koliko bio paralizirajući osjećaj poraženosti uslijed palih (socijalističkih ili bilo kojih drugih) ideala, sadašnji obrazovni radnici/e srednje i starije generacije su nekad imali mentore/ice koji/e su ih odgojili u duhu određenih ideala i omogućili naučan, prosvijećen svjetonazor. Da li današnja balkanska mladež uopće ima mentore/ice (osim onih nacionalističkih)? Bez mentorstva, kako iko može očekivati izgradnju ideala nužnih za neko naše buduće društvo? Da li se iko od prosvjetnih djelatnika/ca osjeća odgovornim? Ako je sva odgovornost u javnom mnijenju pripisana nacionalističkoj politici i Evropi, onda je mi svi, nažalost, pozivamo da nas retrospektivno kolonizira.

LITERATURA

- Anđelković, Nataša (2021) “Škola i Srbija: Koji su najveći problemi u srpskom obrazovanju”, *BBC*, 2. 12. 2021. Dostupno na: <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-59409115> (pristupljeno 1. 9. 2022).
- B. R. (2022) “Usvojen novi Zakon o visokom obrazovanju Kantona Sarajevo”, *Klix*, 30. 8. 2022. Dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/usvojen-novi-zakon-o-visokom-obrazovanju-kantona-sarajevo/220830063> (pristupljeno 1. 9. 2022).
- Blažević, Ana (2021) *Temeljni termini obrazovne politike*, Završni rad, Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.
- G. M. (2022). “Marjanović: Usvojene izmjene i dopune Zakona o visokom obrazovanju nisu reformske”, *Klix*, 31. 8. 2022. Dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/marjanovic-usvojene-izmjene-i-dopune-zakona-o-visokom-obrazovanju-nisu-reformske/220831022> (pristupljeno 1. 9. 2022).
- Halffman, Willem i Radder, Hans (2015) “Akademski manifest: Od okupiranog do javnog univerziteta”, *Pregled: Časopis za društvena pitanja* LVI (1), 173-202.
- Hasanović, Jasmin (2021) “Mirroring Europeanization: Balkanization and Auto-Colonial Narrative in Bosnia and Herzegovina”, u: Radeljić, Branislav (ur.) *The Unwanted Europeanness? Understanding Division and Inclusion in Contemporary Europe*, Berlin – Boston: De Gruyter, 79-106.
- Hibert, Mario i Lešić-Thomas, Andrea (2017) “On Wolves, Sheep and Shepherds: A Bosnian Comedy of Errors”, u: Halffman, Willem i Radder, Hans (ur.) *International Responses to the Academic Manifesto: Reports from 14 Countries, Social Epistemology Review and Reply Collective, special report*, 33-36.
- Kapo, Midhat (2012) *Nacionalizam i obrazovanje: studija slučaja Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina.
- Karajić, Nenad; Ivanec, Dragutin; Geld, Renata i Spajić-Vrkaš, Vedrana (2019) *Vrednovanje eksperimentalnoga programa Škola za život u školskoj godini 2018./2019.*, Zagreb: Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu.

- Kovač, Vesna (2007) “Pristupi analizi obrazovne politike”, *Pedagogijska istraživanja* 4 (2), 255-267.
- Lazarević-Radak, Sanja (2014) *Nevidljivi Balkan: prilog istoriji postkolonijalnih geografija*, Biblioteka Nova Evropa, Pančevo: Mali Nemo.
- Maričić, Slobodan (2021) “Obrazovanje u Srbiji: Veronauka i građansko vaspitanje 20 godina kasnije – ‘sve zavisi od nastavničkog entuzijazma’”, *BBC*, 2. 11. 2021. Dostupno na: <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-59134511> (pristupljeno 1. 9. 2022).
- Mihaljević, Damirka i Bošnjak, Ana-Mari (2020) “Politika obrazovanja i političko obrazovanje u BiH”, *Pregled: časopis za društvena pitanja* 2 (2), str. 31-45.
- Nomad (2021) “Reakcija na Nacrt Zakona o visokom obrazovanju KS”, *Nomad*, 14. 6. 2021. Dostupno na: <https://nomad.ba/reakcija-na-nacrt-zakona-o-visokom-obrazovanju-ks> (pristupljeno 1. 9. 2022).
- Pašalić-Kreso, Adila (2021) “Obrazovna politika BiH nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma – Obrazovanje za diskriminaciju i intelektualno siromaštvo”, *Dijalog – Časopis za filozofiju i društvenu teoriju* 3–4, 136-161.
- Soldo, Andrea; Salibašić, Adila; Marshall, Adisa; Šabotić, Damir; Radušić, Edin; Bičo, Fahrudin; Forić, Melisa; Ibrahimović, Namir; Hadžiabdić, Narcis; Veličković, Nenad; Buljević, Saša; Popov Momčinović, Zlatiborka i Smajić, Zurijeta (2017) *Obrazovanje u BiH: Čemu (ne) učimo djecu? Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta u osnovnim školama*, Sarajevo: Mas Media Sarajevo – Fond otvoreno društvo BiH.
- Spasenović, Vera i Vujisić Živković, Nataša (2017) “Pokušaji ostvarivanja pedagoškog pluralizma u obrazovnoj politici i praksi u Srbiji”, *Acta Iadertina* 14 (1), 1-14.
- Todorova, Marija (2010) “Balkanizam kao retorika drugosti”, *Peščanik*, 15. 9. 2020. Dostupno na: <https://pescanik.net/balkanizam-kao-retorika-drugosti/> (pristupljeno 1. 9. 2022).
- Turčalo, Sead (2016) “Geopolitičko kodiranje Bosne i Hercegovine u obrazovnom sistemu”, u: Pejanović, Mirko i Šehić, Zijad (ur.) *Zbornik radova / Simpozij Daytonski mirovni sporazum i budućnost Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 19. novembra / studenoga 2015. godine*, Posebna izdanja, knj. 166, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 7, Sarajevo: ANUBiH, 248-261.

- Žiljak, Tihomir (2013) “Dvije faze obrazovne politike u Hrvatskoj nakon 1990. godine”, *Andragoški glasnik* 17 (1/30), 7-23.

RETROSPECTIVE COLONIALISM: EDUCATION POLICIES OF BIH, CROATIA AND SERBIA

Summary: The research for this paper was motivated by the inadequacy of the EU reforms implemented in the educational systems of B&H, Croatia and Serbia, that is, the problem of the continuous formal and never structural educational reforms in these countries. This paper gives a post-colonial perspective on the educational policies of the Balkan countries, with a special focus on their ways of instrumentalizing education, the relationship and ways of breaking with the socialist education system, and ways of adapting to EU standards. The aim of this paper is to outline the mechanism of latent colonialism, i.e. Europeanization, through the analysis of educational policies in the Balkans, which points to the eternal otherness, almost obscenity of the Balkans, and to point out the responsibility and potential for the engagement of educators in B&H, Serbia and Croatia in the educational process.

Keywords: *education, education policy, colonialism, postcolonialism, Europeanization, the Balkans*

MOTIVES AND IMPLICATIONS OF THE UNITED STATES V. CHINA TRADE WAR

Hamza Kurtćehajić

Student of University of Sarajevo-Faculty of Political Science, International Relations and Diplomacy, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.

Summary: Sino-US trade war is a very significant problem that both countries, and therefore the world, have been facing for five years. This conflict is an extremely important topic for International Relations, and thus for social science because it can lead to the establishment of a new world order in which China becomes the dominant state that rules the world according to its worldviews. The aim of this article is to inform the readers about the importance of the Sino-US conflict, with a special emphasis on the fact that this conflict is not only of an economic nature, i.e. it is not based only on the deficit that the United States has when it comes to goods/money exchange with China (although this is an important dimension), it also has an ideological and political dimension, which is probably far more significant. Using the method of empirical, critical analysis of available information from relevant sources, this paper analyzes some of the key reasons why the economic conflict itself started when Trump was at the head of the US. Furthermore, this paper offers some of the possible outcomes of the conflict between the US and China itself, offering a critical consideration of how likely each outcome is, and after analyzing direct armed conflict and reconciliation as possible outcomes, settles on a Cold War between the US and China as the most likely scenario which may follow from the tensions between the two states. In addition, the paper shows which country is winning in the conflict. The paper is a good starting point to initially introduce readers to the problem of economic conflict between the US and China, however, a basic understanding of the problem before reading this paper is recommended in order to understand the paper to its full capacity.

Keywords: *United States, China, Trade war, Cold war, Tariffs*

INTRODUCTION

Trade War between the United States and China is a very current dispute between the two leading world economies that still has not been resolved. There are different scenarios that can happen as a result of the trade war that started during Trump's time in office. In order to understand these scenarios, one has to understand the general background of the United States-China relationship and understand why the US was unsatisfied with the relationship they had with the Chinese. Article doesn't focus on the specific industries where the imbalance of trade between the US and China is and which industries have received the greatest blows as a result of the tariffs imposed by either side. Rather, the article focuses on the political aspect of the war, and the political position of US/Chinese leadership throughout the trade war.

Methodology

This paper starts with the question/problem: what is the most likely outcome of the Sino-US Trade War? After explaining how a trade war was initiated, presenting relevant background based on a critical examination of the available records, this paper hypothesizes that the Sino-US Trade War is going to transfer into a Sino-US Cold War. This hypothesis is presented and confirmed after explaining why other possible outcomes are unlikely, including a hot war (unlikely because both sides understand that the other is in possession of a nuclear weapon capable of destroying them) and one side backing down (unlikely because it would ultimately mean that the side that backed down got scared before the other). Because any side backing down or sides starting a hot war is unlikely, cold war becomes more likely. Furthermore, as Sino-US tensions grow, it is most likely that sides are going to try to decouple from each other, cutting down on interdependence, in hopes of spreading their influence to ultimately take the victory over the other side. This article makes it clear that the US is in a far superior position when it comes to spreading the influence as it has far more allies.

General background

The 20th century is generally considered to be “the American century”; the time during which the US was a clearly dominant force in most fields. Starting at the end of the Second World War, the United States rose to become the world’s superpower. Even though the second part of the 20th century was a period of Cold War during which the US competed with the Soviet Union across different fields such as military, economy, social system (communism vs capitalism), sports, space exploration, etc., it is clear that during most of the 20th century, the US was the dominant world force when it comes to culture, politics, economy. Naturally, the US world dominance spilled over to the 21st century and this dominance played an important role in how the United States foreign policy was shaped.

On the other hand, China was not seen as an important player in international economy/politics during the period of US dominance. With the fact that the Soviet Union was the second economy of the world during the period of the Cold War, one might argue that China was to a degree shadowed by the Soviet Union. It is important to understand that China’s growth that allowed it to become the second-largest economy of the world today, started at the end of the 1970s. During this time, China started to open itself towards the world economically giving large companies cheap labor and low taxes which motivated these companies to open their factories in China. Quickly after opening itself up to the world, China became “the World Factory”. Large companies and businesses opened their factories in China allowing the country to spend more money on supporting its domestic companies. Fast forward to more recent times, and China has grown dramatically and is a country that can realistically rival the United States economically. While we still live in a world of United States dominance, it is clear that many countries and regions have closed the gap between them and the United States, thus it is accurate to claim that the United States is not as powerful economically/politically as it was 30/50/70 years ago. The United States achieving dominance was helped by the effects of the Second World War. While the United States eventually got involved in the War, the Second World War was mostly taking place in Europe. As a result, European countries were left destroyed and were heavily weakened by the War, while the United States came out of the war with only “minor bruises”. This allowed the United States to take the throne of being a clear dominant force of

the world, as there were no realistic rivals. “Increasing economic power of China during the recent decades alongside with declining share of the United States in the global production and international trade in the beginning of the 21st century has led to a change in the geopolitical landscape of the world” (Kapustina, Lipková, Silin, & Drevalov, 2020) As time passed by, the gap between the United States and others was getting smaller. With the emergence and growth of globalization, the United States were able to grow rapidly, but so did the others. After opening up to the world China realized that it can offer a lot in the growing globalized world when it comes to products and it can easily import what it is lacking. As a result, China started to rapidly grow and today is considered the largest growing economy of the world. Furthermore, the growth that China has experienced is seen as one of the fastest, if not the fastest, economic growths in recorded history. Because of it, China has passed everyone else, becoming the second-largest economy of the world, and gunning for the number one spot.

The breaking point for the United States

The US and China are trading partners and this has been the case for years. Not only do United States companies have hundreds of factories located in China, but China exports its raw materials and products to the United States. That said, one might ask why the trade dispute with China even started. Why would any country, and especially the most powerful country in the world, the United States, do anything that can in the slightest undermine the relationship with its biggest trading partner?

United States goods and services trade with China totaled an estimated \$615.2 billion in 2020. Exports were \$164.9 billion; imports were \$450.4 billion. The United States trade deficit with China was \$285.5 billion in 2020. China is currently United States’ largest trading partner with \$559.2 billion in total trade during 2020. Exports totaled \$124.5 billion; imports totaled \$434.7 billion. The U.S. trade deficit with China was \$310.3 billion in 2020. (Office of the United States Trade Representative, 2020)

Based on this data it is clear that the United States is losing money to China when it comes to trade. This has been a general rule rather than one-year exception.

Where does Donald Trump fit in?

While China and US had a strong trading relationship, the problem for the United States, was debated for a very long time, probably during most of the 21st century, however, this debate was never brought to the government level. During 2016 presidential elections, Trump was very vocal on different issues that he felt had a negative impact on the United States. As part of his 2016 presidential campaign, Trump gave a lot of attention to China talking about how the United States was losing money on trade with China in an unfair game. During his speech, Trump stated “We can’t continue to allow China to rape our country, and that is what they are doing.” (Diamond, 2016), to illustrate how he felt about China.

Researchers point out that Trump’s idea of “making America great again” led the US to directly violate international law and multilateral agreements, guided exceedingly only by national interests. (Kapustina, Lipková, Silin, & Drevalev, 2020) Starting in 2017, President Donald Trump embarked on a protectionist campaign in an attempt to bring manufacturing jobs back to the US from countries such as China where such jobs have been outsourced (Evans, 2019)

After being elected, Trump’s team started to investigate the relationship with China, thus Trump started imposing sanctions and tariffs on products imported from China. While Trump’s ideal case scenario was to raise tariffs on Chinese products for a short period of time and then make China comply with certain US demands, that was not possible as China is a powerful country that can afford to enter a dispute even with the United States. What actually happened: China struck back, imposing sanctions on US products. Trumponomics, which includes economic policies of President Trump, takes an “America-first” approach; by doing so, it risks creating a more polarized global economy. In fact, it has triggered the biggest global trade war by imposing a new import duty on 818 goods from China totaling \$34 billion. (Evans, 2019) Pushed by Trumponomics, US and China entered a trade war in a tit for tat battle, where each side reciprocated, lifting its tariffs towards the other. (Itakura, 2019) Both sides were looking at industries in which the other is most vulnerable. “A trade war is an economic conflict that results from extreme protectionism where countries raise or create tariffs (or other trade barriers) against each other in retaliation to trade barriers created by the other party.” (Evans, 2019)

What is the United States' angle?

Citizens of the United States are generally uninterested in politics and are labeled as apolitical. Most do not even participate in elections, however, those that do vote in elections, believe that politicians are going to act in the National Interest. National interest can be defined as a rational outcome that a state is going to favor and is going to act in the direction that is going to allow for that outcome to happen.

While China was number one trading partner of the United States, the trade between the United States and China sees a huge imbalance. As stated earlier, the United States is importing much more products from China than it is exporting to China, which puts them in the back seat regarding this relationship. Generally, China is responsible for about two-thirds (2/3) of the total exports between the two countries. The United States does make a lot of money selling products in China, however, presented data shows that the trade United States has with China isn't all that impressive. While the United States makes a lot of money selling products in China, China makes significantly more money selling products in the United States. By launching a trade war with China, Trump was hoping to level out the playing field; to stop China from extracting money from the United States.

Another important reason why Trump initiated trade war is that he believed that China has gained economic wealth by playing unfairly. There are two main ways how China hasn't played fair. One way is that China treats Chinese companies differently. US companies are going to have a hard time entering Chinese market, while its Chinese competitors have a significantly better position as they have better market access, but they are also helped a lot by the Chinese government as they can be freed from taxes, or maybe the land they built their factory on was given by the government for free. This puts foreign companies looking to enter the Chinese market in inferior position from which it is hard to do business. (Isbrucker, 2019) Trump wanted to have the same export numbers towards China as China has towards the US. He believed that this could be achieved through raising tariffs; pushing Chinese government to lower their tariffs on United States products; making China have a fairer approach on its domestic Chinese markets. While it is debatable whether a lot of Trump's decisions were in the US National Interest, the firm approach towards China was indeed the policy US pursued. The

problem was Trump's execution, as he was too vocal for a lot of the problems to be resolved. Regardless, the US cannot allow losing such large amounts of money on a yearly basis to China, therefore, the unfair game that China is playing has to be put to an end.

While not as significant, the escalation of the trade war brought Huawei into the war. The US had reasons to believe that China was using Huawei to spy on United States companies and their secrets. Alongside this, Huawei had legal disputes with different US tech companies on multiple occasions, especially with Apple; Huawei was accused of stealing patents and product ideas.

All this combined was not something that the United States was able to go over, thus, with the push of Donald Trump, the trade war started. It is important to note that this trade war is not only about the economy and money. The United States wants to have a fair playing field when it comes to the relationship with China and alongside this the United States wants China to have a fair approach on its Chinese market. Furthermore, the United States wants to prevent China from spying on its companies and using the data gained from spying for commercial purposes.

All the sanctions imposed by the United States are not imposed without a domestic cost. Since China continued to sell its products in the United States, citizens of the United States ultimately had to pay higher prices for Chinese products which did not help their economic case.

What comes next?

When the US initiated a trade war with China, it did so in order to level out the playing field on the Chinese market so that US companies can compete in the Chinese market on a fair basis. In addition, the US did so in order to reduce the imbalance of trade and Chinese advantage over the United States. Finally, the United States took this stance towards China in order to protect its companies and the products, technology, and information US companies possess which were stolen by Chinese companies. Despite this China had a different view. Not only was China unwilling to correct its unfair approach on the Chinese market, it also countered back, imposing sanctions to the US, making it clear that it does not regret being a "dirty player" in the slightest.

There are different possible outcomes coming from the trade war. China would prefer an outcome where both it and the US go back to the relationship they had before. This would mean that China is going to continue to use the same unfair tactics on domestic market alongside being completely fine with the imbalance of trade with the United States. However, this outcome is next to impossible as the United States isn't going to tolerate unfair gains. "The United States and China signed an historic and enforceable agreement on a Phase One trade deal on January 15, 2020. The agreement requires structural reforms and other changes to China's economic and trade regime." (Office of the United States Trade Representative, 2020) This agreement was to make sure that China buys more products from US companies and also was to make sure new fair cooperation. While this was the original idea, data shows that China has failed to meet what was agreed upon. China purchased only about 60% of the products that it supposed to purchase based on Phase One. While there are many that believe that the Trade War ended, it would be more accurate to claim that its development stopped. After the world entered the COVID-19 crisis, pretty much every other topic was back seated. One could argue that China failed to meet what was agreed upon in the Phase One Agreement as a result of COVID-19.

It is very hard to predict future outcomes, but there are some ideas floating around that fit as likely to happen.

New president, same story, different tactic

It is already mentioned that Donald Trump played a major role in the US taking a firmer approach towards China, however, it is accurate to claim that he was a satellite over which general US agenda towards China was transmitted. Despite the fact that Donald Trump wasn't elected president during the 2020 elections, their stance towards China did not change. That is not to say that there are no differences when it comes to the approach United States is taking toward China and global politics in general. Trump is often characterized as a very aggressive and sometimes narcissist leader that looks to achieve the goals he has for the United States by all means. Trump was ready to act unilaterally if he felt as though that is the quickest and least resource-consuming way to achieve the goal. On the other hand, Joe Biden who took office after the 2020 elections has a different

approach to dealing with problems. Joe Biden is all about a multilateral approach to dealing with problems, although essentially every United States President at some point chooses to act unilaterally. What Biden favors compared to Trump is “alliance of democracies”, however, the US firm approach towards China is not changing because of the change of leadership. A parallel can be made with a football game. In football, teams that are playing each other are going to try to win the game. The difference might be that one team has a more defensive style of play, whereas the other team might only focus on attack. Ultimately, both are trying to win. In that same way, it is clear that the United States took a very firm stance towards China and that started with Donald Trump. Trump was very vocal about it and played a “flashy” approach card. On the other hand, Joe Biden is much subtler, playing behind the scenes, yet the firm stance of the United States towards China remains. Tactic changed; goal remained.

Is anyone going to back down?

While it is possible that one side, backs down it is very unlikely to expect that. As it is later going to be explained, while the Trade War is manifested in economy and trade, it goes much deeper into ideology, organization, and world views.

Because both China and the United States are ready to use all resources at their disposal to preserve their view it is very unlikely that any side is going to back down. Hypothetically if China was to back down one might ask a question, where would that lead? Would the tensions between China and the United States relax?

While the United States would welcome China to cut down tariffs, they would not be satisfied until the trading imbalance they have with China is levelled again. An argument can be made that the United States is playing a very selfish game, not allowing China to compete freely. This argument implies that if one side is able to win significantly more than the other side, because of the free market and free competition that the United States is proudly promoting, it should not be stopped through the use of hard or soft power of the other state, but rather through market competition. The argument would be legitimate if China did not have an unfair approach to the market and if Chinese companies did not gain the advantage based on the dishonest approach of Chinese government. As it was

already mentioned, China has been playing unfairly, especially on its domestic Chinese market. The treatment Chinese government has towards its domestic companies makes it significantly harder for US companies to take part in fair competition on the Chinese market. Furthermore, what makes this argument flawed is another already mentioned fact that China and Chinese companies have spied on a lot of United States companies, stealing their ideas and products. While the United States is guilty of espionage, it never uses that espionage for commercial purposes, unlike China. Having said that, while the United States would favor China to remove taxes on products coming from the United States, the United States would not be satisfied until it has a level playing field when it comes to trade with China. That would mean that China would have to play a fair on its domestic market and would have to play fair in general. As it is mentioned and will later be better explained, the conflict between China and the United States goes far beyond trade and enters a realm of politics and ideologies. As a result, the US would be ready to loosen its stance towards China if it was to become more cooperative on different global issues and if it was to stop being a hard-headed actor. Despite everything said, a scenario of China or the United States backing down is very unlikely as it would to a certain degree mean that the side that backed down first was the one that ultimately got scared, hesitated, and didn't believe in itself. Perhaps there are some other possible scenarios that might be better fitting for the situation.

Can a trade war escalate into a full-on hot war?

A scenario that might happen is tensions growing so much that a trade war turns into a full-on hot war. Currently, the trade war between China and the United States is associated with a race for global economic power and domination. The US is clearly the leading global economic force and China is looking to take the driver's seat. Hot war between China and the United States is a very undesirable scenario as that would most likely lead to a complete shift in global power. Because both countries are in possession of nuclear weapons, there is no doubt that nuclear resources would be used at a certain point. That would most likely lead to both Chinese and the US infrastructure being destroyed which could open a void for another country to take the leading role and becoming the number one dominant

superpower. It is certain that neither of the two are going to be able to claim/keep the number one spot if they start a hot war as they (their infrastructure, influence) are probably going to be destroyed and will have to rebuild much of the things they currently possess. Because of the fact that both are aware that they are going to lose the number one spot (currently in possession of the United States) as well as the number two spot (currently in possession of China), the scenario where the two sides start a hot war is unlikely. That is why a cold war between the two sides is a better option.

Is the Cold War on the horizon?

Because there is so much “bad blood” between the United States and China, especially from recent events that happened as part of the trade war, it is very likely that decoupling of the two economies is going to start. Both China and the United States recognize each other as the primary rival for spreading their influence, thus it is very likely that both will try to separate their systems from one another. This decoupling can lead to Cold War between the two sides; where direct military conflict is not likely to happen, but high tensions between the United States and China as well as them supporting different sides within other conflicts is very likely.

Even though it will take years, and perhaps even decades, for the two economies to decouple as they are very interdependent, there is no doubt that their destroyed relationship can be healed without one side backing down. Because both sides are unlikely to back down, as that would mean that they are consciously putting themselves in the back seat, it is more likely that they are going to try to find alternatives to each other (alternative markets, places for production etc.) in order to try to ultimately come out as a winner. When the trade war between the United States and China is talked about, even though it has a general economic note, it goes much deeper than money as it includes a lot of political questions. In order for a country to be the number one superpower of the world, it needs to be able to check very specific boxes.

That country needs to be very capable militarily. The most powerful country of the world needs to have various forms of financial resources, and lots of it, that it can use to buy various forms of influence and invest in different important things. That

country needs to have the ability to win over allies. (Beckley, 2021) United States is a country that checks all the mentioned boxes. It has a very capable military and is pretty much the only state in the world that has the ability to successfully fight wars far beyond its borders. The US is undoubtedly a country with far more resources at its disposal compared to China and is able to use it to get what it desires. Finally, the United States takes pride in alliances it has established over the last 50 to 100 years. It is true that the United States has on some occasions taken different path, bypassing the alliances, acting unilaterally, however, generally the United States cherishes the relationship it has with its allies. On the other hand, China does not necessarily check all of the boxes, at least not at the moment. It is true that China has a very powerful military and that its military resources are far beyond what most countries have, especially when we talk about the number of men, however, in a world where military technology is much more important than soldier count, China most certainly is far behind the United States. While China might be capable of successfully fighting wars close to its borders, it still doesn't have military resources that would allow it to successfully fight wars that far exceed its borders. China is a very powerful country; however, the financial resources China has at its disposal are far fewer than what the United States has. While China earns a lot of money and is pretty much winning trade with every major entity in the world, it is a country that has great debt. Furthermore, because of such a high population count, China is nowhere near a wealthy country. Essentially, China has much less capabilities of burning as much money as the United States on getting the outcome it desires. When it comes to allies, China is not able to check that box either, as it has far fewer allies compared to the United States. Lack of allies means that it is much harder for China to spread its influence to other parts of the world. All of the mentioned factors suggest that China cannot rival the United States when it comes to a lot of different fields, however, that does not mean that things are going to stay the same way in the future. Even though China cannot grow at a rate it has grown for the last few decades, further economic growth of China is inevitable and that is the primary reason for why the world might enter a period of another cold war, only this time it is going to be between China and the United States.

United States and China have a very different view of how a world should be shaped, hence the reason why the conflict between China and the United States is

not only about the economy. It is also about power trajectory and world politics. China is a country that has a very interesting internal organization. It combines certain elements of capitalism with communism. It is accurate to claim that China is an autocracy and that the regime that rules China is very autocratic yet the market is open and free (to a degree). Chinese leader, as well as the Party, is the main source of power.

Because of the regime, China has a very clear way of how the world should run. The firm rule of the ruling party, a high degree of censorship, and some other autocratic ideas are what is being promoted in China. On the other side, the United States is a democracy, a country that is very clearly committed to the spreading of democracy and liberal ideas to other parts of the world. The regime and idea promoted is enough for the two sides to have a conflict of views. A good example of how China and the United States have different, conflicting views is regarding the spread of information and news. In today's day and age, the internet is the main source of information for most people worldwide, or at least those that have access to the internet. Chinese autocratic regime promotes a high degree of censorship and believes that a state should have the ability to censor certain content to ensure the protection of the ruling group. For this task, Chinese government employs a large number of people. They are employed specifically to monitor content on the internet that is consumed by many people and then censor that content if it is not in the interest of the Party. In contrast, this idea is unthinkable in the United States and deserves huge condemnation. While the US is going to heavily oppose this and has a different view of what is right and how a world should run, China believes its view is the only right way of acting. As a result, conflict of world views between the two sides is in play. This example illustrates how a conflict of views between the United States and China goes very deep into ideology and that the economic trade war that is in play currently is a manifestation of far deeper issues. It is very hard to predict the future especially in international relations, hence the reason why a cold war between the United States and China is not 100% certain, however, it is still very likely option. Hypothetically, if the cold war were about to start, or if the cold war between the United States and China was in play today a question might come up: who is going to win? While it is a hard prediction, realistically, the United States is far more likely to come out as the winner of the cold war with China. As it

stands, the United States has far more financial resources than China. That is not to say that China is not capable of striking back, however, the United States would definitely be in the driver's seat regarding finances and how much money it can use in order to win the hypothetical cold war. Lack of resources translates over to military capabilities; China would be in an inferior position compared to the United States. Because the Cold war is something that is discussed one might say that military capabilities are not as important as there is no direct armed conflict between the two sides, however, the role of military capabilities in the cold war would be very important as sides would be able to use their military to gain allies and spread influence to other parts of the world. As a result, the United States would definitely have the upper hand. An argument regarding China growing economically to the point where it can genuinely rival the United States when it comes to the amount of money it can use to win over the influence over other territories can be used. Future Chinese economic growth is going to allow China to acquire more money that it can later spend on winning over allies. However, this argument is flawed because it does not consider the Chinese growth curve. It is generally known that China has seen an amazing uprise in a relatively short timeframe, however, it is unrealistic to think that Chinese economic growth is going to continue at the same rate. Even with the growth of economy, China has seen in the last few decades, it is still far behind the United States in that category. Based on some research (Rajah & Leng, 2022) the US economy in 2020 was still about 40% larger in certain areas than China's. Furthermore, while China is going to economically grow in the future, although not at the rate it has grown over the last few decades, no one is implying that the economy of the United States is going to stagnate. The United States economy is showing no signs of slowing down. Having mentioned that, it is accurate to claim that a cold war between China and the US is very likely, especially because of all the tensions between the two. This implies that the United States and China are going to try to spread their influence as much as possible and are going to conflict each other on different levels across different fields. The outcome of a cold war between the United States and China is something that is very hard to predict, especially at a time when that war is talked about as one possibility and is not actually in play, but based on what has been mentioned, the United States is more likely to come out victorious from that war.

Who is winning the trade war?

A common question asked is: Who won the trade war?

That question in itself is flawed for one particular reason which is that it implies that the trade war is over. While there are some who believe the trade war is over and while it is a topic that is discussed less often, especially since the worldwide COVID-19 pandemic shook the world, it is inaccurate to claim that the trade war ended. Since Biden took office after winning the 2020 elections, the US has taken a much less vocal approach to many of the things it is involved in including the Trade war. That can be attributed to the less vocal (compared to Trump) style of leading a country Biden takes.

This less vocal approach of the US towards China might lead some to believe that the trade war with China is over as there isn't a lot of coverage on it, however, that is not the case. The trade war, while currently not in the spotlight, is still very much in play. That said, a more accurate question to ask is: who is winning the trade war? To answer this one has to understand all the different indicators that can suggest who is winning the war. There is different evidence that can suggest that the United States is leading the trade war, thus making it more likely to come out of the trade war victorious. "Chinese companies facing American tariffs exported less to the U.S., reduced hiring, spent less on research and development and were less likely to start new firms." (Wiesemeyer, 2022) Fewer exports towards the United States that Chinese companies faced would imply that China ultimately loses the war, allowing the United States to be in the driver's seat. The main problem with this argument is that there are indicators that show the US as the losing side.

US pointed out that China and Chinese companies are stealing products and ideas from the US companies and wanted to move towards a future in which China stops using espionage to steal ideas or at least stops using stolen ideas and products commercially. Despite the demands of the United States, little evidence can be found of China complying.

Furthermore, in the Phase one agreement, China agreed to buy additional 200 billion USD of products from the United States to even out the trade imbalance, however, "China fell 40% short of its commitment in a Phase 1 trade deal"

(Wiesemeyer, 2022) An argument contributing to China is the worldwide COVID-19 pandemic that broke out preventing China from meeting what has been agreed upon in Phase one, however, regardless of what the reason is for why China did not buy more products, the trade imbalance remained.

Despite the fact that China and the US are the two countries involved in a trade war, they are not the only ones faced with major losses as China is indirectly targeting countries in which there is a strong United States influence.

“Chinese exporters have stopped importing Australian coal, sugar, barley, lobsters, wine, copper, and log lumber since 2020.... Japan filed a formal complaint with the World Trade Organization over anti-dumping charges imposed by China on the stainless-steel imports since July 2019” (China’s trade war with US resulted in loss of USD 550 billion: Report, 2022)

This shows how other countries, in this case, Japan and Australia, are affected by moves that China makes as part of the Trade war. China is ready to manipulate the free trade deals it has with certain countries and is ready to manipulate both international and domestic markets in order to dampen the negative impact of the trade war. While it is still hard to say who is winning the trade war, and while there are a lot of countries that were negatively affected, there are third parties that have gained a lot as a result. These countries started to export goods to the United States that China used to sell to the US.

“It’s not China or the United States but the likes of Vietnam, Taiwan and Chile that have emerged as the winners of the trade dispute between the world’s biggest economies.” (Deutsche Welle, 2019)

Vietnam has so far been the biggest beneficiary of the trade diversion, increasing its GDP by about 7,9% as a result of increased exports to both China and the United States. (International Finance, 2019)

Growth of third countries as a result of the trade war between China and the US happened as both sides started to look for alternatives. However, as it was mentioned, there are examples of third countries losing as a result of the trade war.

CONCLUSION

The United States and China are countries that represent two different regimes, each with its own view of how a world should be organized and how it should function. The US is a democracy looking to spread the democratic and liberal idea of the free and fair world, whereas China is an authoritarian regime that has a completely different view of how a world should run, which compliments its authoritarian nature.

Because of the huge deficit US has when it comes to trade with China, the fact China is playing the unfair game both on its domestic market and foreign markets, stealing secrets for commercial purposes from US companies, Trump, then the President of the United States, decided to launch a trade war against China. That ultimately resulted in the destruction of the relationship between the two sides.

As a result of the very strong effects of the trade war, the negative effects spilled over to other countries of the world, however, there were states, such as Vietnam or Taiwan that actually benefited from the trade war.

It is very hard to predict what the future might bring but there are some scenarios that are likely to come as a result of the trade war that includes one side backing down and the relationship between China and the US getting restored through an agreement. A hot war is another possibility, though, the likeliness of it is slim as both sides understand that costs of a hot war are too high.

Having said that, a Cold war between China and the US is the most likely option. During this cold war, both sides are going to look for alternative ways they can grow their economies as well as spread their influence, though, the United States has an advantage when it comes to the spread of influence to other parts of the world.

REFERENCES

- Beckley, M. (2021, February 22). U.S. - China Relations, Explained.
- (2022). *China's trade war with US resulted in loss of USD 550 billion: Report*. The Economic Times.
- Deutsche Welle. (2019). *Vietnam, Taiwan winning the US-China trade war*. Retrieved from <https://www.dw.com/en/vietnam-taiwan-winning-the-us-china-trade-war/a-49068586>
- Diamond, J. (2016, May). (CNN) Retrieved May 2022, from [cnn.com: https://edition.cnn.com/2016/05/01/politics/donald-trump-china-rape/index.html](https://edition.cnn.com/2016/05/01/politics/donald-trump-china-rape/index.html)
- Evans, O. (2019). The effects of The US-China Trade war and Trumponomics. *Forum Scientiae Oeconomia*.
- International Finance. (2019, june). Retrieved from <https://internationalfinance.com/vietnam-gains-7-9-gdp-result-us-china-trade-war/>
- Isbrucker, A. (2019, November). America v China: why the trade war won't end soon | The Economist. <https://www.youtube.com/c/TheEconomist>. Retrieved may 2022, from https://www.youtube.com/watch?v=ErwllvQ_RVk
- Itakura, K. (2019). Evaluating the Impact of the US–China Trade War. *Asian Economic Policy Review*, 77 - 93.
- Kapustina, L., Lipková, L., Silin, Y., & Drevalov, A. (2020). US-China Trade War: Causes and Outcomes. *SHS Web Conference*.
- Office of the United States Trade Representative. (2020). *ustr.gov*. Retrieved from <https://ustr.gov/countries-regions/china-mongolia-taiwan/peoples-republic-china#:~:text=China%20is%20currently%20our%20largest,was%20%24310.3%20billion%20in%202020>.
- Office of the United States Trade Representative. (2020). *ustr.gov*. Retrieved from <https://ustr.gov/phase-one>
- Rajah, R., & Leng, A. (2022). *Revising Down the Rise of China*. Sydney: Lowy Institute .
- Wiesemeyer, J. (2022, may). *AG Web*. Retrieved from <https://www.agweb.com/news/policy/politics/who-actually-won-us-china-trade-war>

Motivi i implikacije trgovinskog rata između Sjedinjenih Američkih Država i Kine

Sažetak: Trgovinski rat između Sjedinjenih Američkih Država i Kine je veoma značajan problem sa kojim se obje države, a samim time i svijet, susreću već pet godina. Ovaj sukob je izuzetno važna tema za Međunarodne odnose, a time i za društvene nauke, iz razloga što može dovesti do stvaranja novog svjetskog poretka, poretka u kojem Kina postaje dominantna država koja uređuje svijet prema svojim viđenjima. Cilj ovog rada jeste da upozna čitaoce s važnošću sukoba između Kine i Sjedinjenih Američkih Država, sa posebnim naglaskom na činjenicu da ovaj sukob nije samo ekonomske prirode, odnosno ne zasniva se samo na deficitu koji Sjedinjene Američke Države imaju kada je u pitanju robno-novčana razmjena sa Kinom (iako je to njegova važna dimenzija), već ima i drugu, ideološku, političku dimenziju, koja je vjerovatno daleko značajnija od ekonomske. Metodnom empirijske, kritičke analize dostupnih informacija iz relevantnih izvora, ovaj rad nastoji analizirati neke od ključnih razloga zbog kojih je sam ekonomski sukob i počeo u vrijeme kada je Donald Trump bio na čelu Sjedinjenih Američkih Država. Nadalje, ovaj rad nudi neke od mogućih ishoda samog sukoba između Sjedinjenih Američkih Država i Kine, uz kritičko razmatranje vjerovatnosti svakog ishoda, te se nakon analize izravnog oružanog sukoba i pomirenja kao mogućih ishoda zaustavlja na hladnom ratu između Sjedinjenih Američkih Država i Kine kao najvjerovatnijem scenariju koji može slijediti iz tenzija između dvije države. Također, ovaj rad prikazuje koja država pobjeđuje u dosadašnjem sukobu. Rad je dobra početna tačka za inicijalno upoznavanje čitalaca sa problemom ekonomskog sukoba između Sjedinjenih Američkih Država i Kine, međutim, osnovno razumijevanje problema prije čitanja ovog rada je preporuka kako bi se rad razumio u punom kapacitetu.

Ključne riječi: *Sjedinjene Američke Države, Kina, trgovinski sukob, hladni rat, carine*

ANALIZA POSTOJEĆIH MODELA ZAPOŠLJAVANJA OSOBA S MENTALNIM TEŠKOĆAMA U BIH

Ljubo Lepir

Dr Ljubo Lepir, vanredni profesor, Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka, Studijski program Socijalni rad, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.

Sažetak: Zapošljavanje osoba s mentalnim teškoćama je veoma zahtjevno područje socijalne politike iz razloga što je ostvarivanje univerzalnog prava na rad opterećeno mnogim izazovima. Na prvom mjestu, to su realni problemi prilagođavanja osoba s mentalnim teškoćama procesima rada koji proizilaze iz ograničenih mogućnosti korištenja individualnih kompetencija. Sa druge strane, stereotipi i predrasude zajednice dodatno otežavaju uključivanje osoba s mentalnim teškoćama u radne procese. Teškoće proizilaze i iz prakse neprimjenjivanja postojećih zakonskih rješenja, kao i iz konstantnog nedostatka institucionalnih kapaciteta koji bi trebali obezbijediti sistemsku podršku zapošljavanju ovih osoba. Bosna i Hercegovina, kao potpisnica međunarodnih dokumenata iz ove oblasti, uspostavila je formalno-pravni okvir zapošljavanja osoba s mentalnim teškoćama koji je naslonjen na praksu zapošljavanja osoba s invaliditetom. Osnovu tog okvira čine entitetski zakoni i fondovi za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom. Analiza načina zapošljavanja osoba s mentalnim teškoćama pokazala je da u Bosni i Hercegovini, pored institucionalnih modela, postoje vaninstitucionalna inovativna rješenja kreirana aktivnim učešćem korisničkih udruženja.

Ključne riječi: *osobe s mentalnim teškoćama, modeli zapošljavanja, Bosna i Hercegovina*

UVOD

Ostvarivanje prava na rad je veoma značajno područje u borbi protiv diskriminacije i ostvarivanju prava svih osoba pa tako i osoba koje imaju teškoće uslovljene fizičkim ili mentalnim problemima. Prema stavu Svjetske zdravstvene organizacije (WHO, 2004), osobe s mentalnim teškoćama su uskraćene za mogućnost da se sa svojim psihičkim potencijalima nose sa normalnim životnim stresovima, rade produktivno, plodonosno i doprinose svojoj zajednici. S tim u vezi, države su u obavezi da osobama s mentalnim teškoćama obezbijede mehanizme ostvarivanja prava na rad pod posebnim uslovima. Pravo na rad je jedno od osnovnih ljudskih prava definisano Opštom deklaracijom o ljudskim pravima (UN, 1948: čl. 23), a podrazumijeva pravo čovjeka da radi i slobodno izabere zaposlenje te da bude plaćen bez diskriminacije – jednako kao i drugi ljudi koji rade isti posao. Prema istom dokumentu, svaki čovjek bi trebao da ostvari ovo pravo bez diskriminacije po bilo kojem osnovu, pa tako i bez diskriminacije po osnovu stanja uslovljenog zdravstvenim ili razvojnim problemima. Konvencija o pravima osoba s invaliditetom (UN, 2006) u članu 27. definiše obavezu države da obezbijedi jednako pravo na rad osobama s invaliditetom, što uključuje pravo na mogućnost zarađivanja za život radom koji je slobodno odabran ili prihvaćen na tržištu rada i u radnom okruženju koje je otvoreno, uključivo i dostupno osobama s invaliditetom. Da bi ispunila ovu obavezu, država je dužna obezbijediti čitav niz preduslova kako bi se olakšalo ostvarivanje prava na rad osoba s teškoćama, a to je, prije svega, zabrana diskriminacije po osnovi invaliditeta u svim pitanjima zapošljavanja kao što su: vrsta i odabir poslova, uslovi zapošljavanja, napredovanja, uslovi rada, bezbjednost radnog mjesta i radne sredine, visina zarada, ostvarivanje sindikalnih prava, mogućnost stručnog usavršavanja i drugi. Posebno se ističu obaveze na promovisanju mogućnosti samozapošljavanja, preduzetništvu i pokretanju vlastitog posla, kao i zapošljavanju u javnom i privatnom sektoru.

Pravo na rad osoba s invaliditetom je predmet bavljenja i drugih međunarodnih dokumenata koji uređuju oblast ostvarivanja građanskih prava kao što su: Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (UN, 1966: čl. 6. i 7), Standardna pravila za izjednačavanje mogućnosti osoba s invaliditetom (UN, 1993: pravilo 7), Revidirana Evropska socijalna povelja (SE, 1996, čl. 1–4), Strategija Vijeća Evrope za osobe s invaliditetom 2017–2023 (SE, 2017) te MOR-ova Konvencija o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju invalida s pripadajućim

preporukama (MOR, 2003). Bosna i Hercegovina je izgradila autohtoni model zapošljavanja osoba s invaliditetom zasnovan na međunarodnim standardima iz ove oblasti. Izrađen je pravni okvir i organizovan je sistem zapošljavanja ovih osoba koji koristi kapacitete postojećih sistema sigurnosti. Međutim, taj sistem nije davao očekivane rezultate. Zbog toga se pristupilo pilotiranju modela zapošljavanja kroz jednokratne projektne aktivnosti. Iskustva sa terena su pokazala da je moguće uspostaviti održivi sistem zapošljavanja osoba s mentalnim teškoćama u praksi ukoliko se rezultati ovih projekata inkorporiraju unutar sistemskih rješenja.

Institucionalno-pravni okvir

Zapošljavanje osoba s mentalnim teškoćama je složen proces koji zavisi od mnoštva činilaca. Prije svega, ono zavisi od zakonskih rješenja, koordinacije različitih sistema, postojanja podrške, prilagođenosti radnog mjesta, postojanja materijalnih resursa, stava javnosti i prihvaćenosti osoba s mentalnim teškoćama kao punopravnih članova radnog kolektiva. Na pravno regulisanje oblasti zapošljavanja osoba s mentalnim teškoćama utiču posebni i opšti akti. Značajan dio tih dokumenata se tiče ostvarivanje prava osoba s invaliditetom, socijalne inkluzije, zdravlja i socijalne zaštite, pa se pravno regulisanje zapošljavanja osoba s mentalnim teškoćama treba posmatrati u kontekstu ostvarivanja prava osoba s invaliditetom. Bosna i Hercegovina sa svojim složenim unutrašnjim uređenjem, oblast zapošljavanja i društvene brige o osobama s invaliditetom reguliše na više nivoa. U Republici Srpskoj ta nadležnost je na nivou entitetskih institucija, dok je u Federaciji BiH podijeljena između federalnih i kantonalnih institucija. Politika usaglašavanja ovih oblasti sa međunarodnim dokumentima regulisana je na državnom nivou, za što su nadležna Ministarstvo za civilne poslove i Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice. Na operativnom nivou nadležnost je isključivo na republičkim (RS) i federalnim ministarstvima (FBiH) za rad, socijalnu zaštitu i zdravstvo. Bosna i Hercegovina je ratifikovala Konvenciju o pravima osoba s invaliditetom UN u martu 2010. godine bez bilo kakvih rezervi na bilo koji dio Konvencije, što podrazumijeva da će država obezbijediti sve uslove da se ispune svi članovi, pa tako i član 27. koji govori o obavezi prema osobama s invaliditetom po osnovu zapošljavanja i rada. U tom smislu, Bosna i Hercegovina je donijela niz dokumenata (politika, strategija, zakona i podzakonskih akata) koji regulišu opštu oblast invalidnosti, posebna područja i sektore radnog angažmana i zapošljavanja

osoba s invaliditetom u kojima se posredno tretira i oblast zapošljavanja lica s mentalnim teškoćama. Jedinstveni domaći dokument koji određuje odnos države prema osobama s invaliditetom izrađen je prije ratifikacije Konvencije UN. Politika u oblasti invalidnosti BiH (DEP, 2009), zajedno sa entitetskim strategijama,¹ definiše zapošljavanje kao jednu od prioritetnih oblasti socijalne politike prema osobama s invaliditetom. U ovom dokumentu stoji: “U cilju osposobljavanja za korištenje preostalih sposobnosti, uspješnog učešća na tržištu rada, zapošljavanja i smanjenja siromaštva: Raditi na obezbjeđivanju uvjeta da osobe s invaliditetom kroz različite oblike habilitacije i rehabilitacije postignu maksimalnu samostalnost, potpune fizičke, mentalne, socijalne i profesionalne kapacitete, i potpunu uključenost i učešće u svim aspektima života. Razvijati programe profesionalnog osposobljavanja, zapošljavanja i usavršavanja, uz omogućavanje pristupa programima cjeloživotnog učenja osobama s invaliditetom. Raditi na obezbjeđivanju prava na rad osobama s invaliditetom kroz sve oblike zapošljavanja, uz sprečavanje diskriminacije po osnovu invaliditeta. Raditi na obezbjeđivanju uvođenja obavezne kvote i drugih stimulativnih mjera za zapošljavanje osoba s invaliditetom. Ohrabrivati zapošljavanje osoba s invaliditetom na tržištu rada. Za one koji nisu u mogućnosti da se zaposle na tržištu rada omogućiti zapošljavanje pod posebnim uvjetima. Podsticati i pomagati osnivanje i razvoj posebnih preduzeća za zapošljavanje osoba s invaliditetom, pružajući finansijsku i stručnu pomoć, te administrativne i druge pogodnosti za njihov efikasan rad i poslovanje. Razvijati programe adaptacije i opremanja radnih mjesta i prilagođavanje radne sredine osobama s invaliditetom.” (DEP, 2009).

Zakonski okvir zapošljavanja osoba s invaliditetom u BiH čine entitetski zakoni o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom sa pripadajućim podzakonskim aktima (Vlada FBiH, 2010; Vlada RS, 2009). Usvajanjem posebnih zakona zaokružen je institucionalno-pravni sistem zapošljavanja osoba s invaliditetom. Oba entitetska zakona koja direktno regulišu oblast zapošljavanju

1 Vlada FBiH je 2009. godine usvojila dokument pod nazivom *Strategija za izjednačavanje mogućnosti za osobe s invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine 2011.-2015.* (Vlada FBiH, 2009), a sljedeće godine je Vlada Republike Srpske usvojila *Strategiju unapređenja društvenog položaja lica sa invaliditetom u Republici Srpskoj 2010–2015* (Vlada RS, 2010). U međuvremenu su usvojeni novi strateški dokumenti koji su više-manje preslikani sadržaji iz prvih strategija. Svaki od ovih dokumenata sadrži pravo na rad i zapošljavanje kao jedan od prioritetnih ciljeva socijalne politike prema osobama s invaliditetom (Vlada FBiH, 2016; Vlada RS, 2017; 2020).

osoba s invaliditetom bliže definišu tri ključna pitanja sistema uključivanja osoba s invaliditetom u područje rada, a to su: prioritetne grupe i posebni uslovi zapošljavanja, načini ostvarivanja prava na zapošljavanje, rehabilitaciju i osposobljavanje, te obaveze, povlastice i stimulansi poslodavcima za zapošljavanje osoba s invaliditetom. Takođe, ovim se zakonima reguliše osnivanje i rad posebnih ustanova za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje, kao i osnivanje fondova koji imaju ključnu ulogu u finansiranju programa profesionalne rehabilitacije, osposobljavanja i zapošljavanja osoba s invaliditetom. Zakonima o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom mentalne teškoće (“mentalno oštećenje i mentalna retardacija”) su uvrštene kao poseban uzrok invalidnosti. Osobe s mentalnim teškoćama su stavljene u istu ravan sa drugim grupama osoba s invaliditetom čime se njihovo pravo na zapošljavanje izjednačava sa ostvarivanjem prava drugih grupa invalidnosti.² Ključni kriterijum za zapošljavanje osoba s mentalnim teškoćama je preostala radna sposobnost (smanjena radna sposobnost) i dužina trajanja smanjene mogućnosti radnog osposobljavanja i zaposlenja izazvana posljedicama invaliditeta, a koja traje duže od 12 mjeseci. Prema zakonima o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom, pravo na zapošljavanje se ostvaruje po opštim i posebnim uslovima. Pod opštim uslovima, zapošljavanje se realizuje na opštem tržištu rada kao i u slučaju ostalih nezaposlenih osoba, s tim da su im osigurane mjere podrške kao što su prednost u zapošljavanju i pružanje neposredne podrške. Ovaj vid zapošljavanja je podržan uvođenjem univerzalne obaveze poslodavca da se proporcionalno broju ukupno zaposlenih u preduzeću ili ustanovi zaposli određeni broj osoba s invaliditetom.

Pod posebnim uslovima, osoba s invaliditetom se zapošljava na način da se uslovi rada prilagođavaju preostalim psihofizičkim i drugim sposobnostima koje posjeduje. Takav oblik zapošljavanja namijenjen je osobama koje imaju teže oblike invaliditeta uz realizovanje mjera profesionalne rehabilitacije i osposobljavanja.

2 Član 4. Zakona o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju invalida (Vlada RS, 2009) glasi: “U primjeni ovog zakona nijedno lice ne može biti diskriminisano zbog: rase, boje kože, pola, jezika, religije, političkog ili drugog mišljenja i opredjeljenja, etničke ili socijalne pripadnosti ili porijekla, imovnog stanja, članstva ili nečlanstva u sindikatu, političkoj organizaciji ili udruženju, kao i stanja fizičkog ili mentalnog zdravlja, ako uslovi posla to dozvoljavaju, ili bilo koje druge okolnosti koje nisu u skladu sa principom ravnopravnosti građana pred zakonom.”

Kako bi se obezbijedila implementacija zakonskih rješenja u oba entiteta su formirani fondovi koji, između ostalog, obavljaju poslove finansiranja ili sufinansiranja ustanova, privrednih društava i radnih centara u kojima se zapošljavaju osobe s invaliditetom; vrše isplate novčanih stimulansa i povrat sredstava uplaćenih doprinosa pravnim subjektima koji zapošljavaju osobe s invaliditetom; sufinansiraju programe za održavanje zaposlenosti invalida i programe ekonomske podrške invalida.³

Osim ovih zakona, radni angažman osoba s invaliditetom djelomično je tretiran u zakonima koji pokrivaju oblast boračko-invalidske zaštite, oblast zaštite civilnih žrtava rata i oblast socijalne zaštite, s tim da je pravo na zapošljavanje po ovim zakonima uslovljeno posjedovanjem statusa korisnika tih sistema. Za razliku od drugih javnih sistema koji se bave društveno osjetljivim grupama, sistemi socijalne zaštite u BiH nisu razvili aktivne mjere zapošljavanja svojih korisnika, uprkos činjenici da se radni angažman korisnika socijalnih prestacija posmatra kao poželjna mjera njihove reintegracije u društvo, odnosno mjera izlaska iz stanja socijalne potrebe.

Na oblast zapošljavanja i profesionalne rehabilitacije osoba s mentalnim teškoćama, pored razvoja zakonodavstva u oblasti invalidnosti, uticale su aktivnosti vezane za: razvoj socijalnog preduzetništva; uključivanje nevladinog sektora u politike invalidnosti i razvoj partnerstva sa vladinim institucijama; revitalizaciju zadrugearstva kao staro-novog koncepta udruživanja rada i solidarnosti, te izgradnja politika zaštite mentalnog zdravlja.

Socijalno preduzetništvo je potpuno nov koncept na prostoru BiH.⁴ Donošenjem vladinih platformi i zakona o socijalnom / društvenom preduzetništvu, proširene su mogućnosti uspostavljanja novih oblika zapošljavanja osoba s mentalnim poremećajima.⁵

3 Osnivanje Fonda za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom regulisano je entitetskim zakonima o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju osoba s invaliditetom, članom 58. u zakonu Republike Srpske, a u zakonu FBiH članom 57.

4 O mogućim modelima socijalnog preduzetništva u BiH zasnovano na evropskim iskustvima pogledati studiju Halibašić, Osmanković i Talić, 2015.

5 U Republici Srpskoj i FBiH su usvojene platforme razvoja socijalnog preduzetništva u 2018. godini, a Zakon o društvenom preduzetništvu u Republici Srpskoj je usvojen krajem 2021. godine (Vlada RS, 2021).

Njegovim uspostavljanjem polje zapošljavanja teško zapošljivih kategorija se dodatno proširuje. Prema zakonu koji je donesen u Republici Srpskoj, društveno (socijalno) preduzetništvo se zasniva, pored ostalih, i na principu “socijalne inkluzije koja omogućava da lica koja su u riziku od siromaštva i društvene isključenosti dobiju mogućnost i sredstva koja su potrebna za puno učešće u ekonomskom, društvenom i kulturnom životu, ali i dostizanju životnog standarda i blagostanja, koji se smatraju prihvatljivim u društvu u kojem žive i na taj način osigurava veće učešće građana u donošenju odluka, što utiče na njihove živote i ostvarenje osnovnih prava” (Vlada RS, 2021, čl, 3). Prema istom članu, društveno preduzeće je pravno lice (privredno društvo, fondacija, udruženje, zadruga, ustanova) koje obavlja djelatnost za tržište, a od koje posebnu korist ostvaruje uža ili šira društvena zajednica.

Razvoj nevladinog sektora u oblasti socijalnih usluga, koji se desio nakon 1995. godine, sa sobom je donio nove mogućnosti radnog aktiviteta osoba s invaliditetom (Lepir, 2009). Iskustva nevladinih organizacija, koje su često imale obilježja korisničkih udruženja, od velikog su značaja za razvoj modela zapošljavanja i radnog aktiviranja osoba s invaliditetom, ali i osoba koje imaju mentalne teškoće. Organizovanje i djelovanje nevladinih organizacija definisano je posebnim zakonima⁶ kojima se otvara prostor njihovog angažmana u različitim oblastima života, pa tako i u oblasti socijalne zaštite. Prema odredbama Zakona o udruženjima i fondacijama, nevladinim organizacijama koje okupljaju korisničku populaciju data je mogućnost da u okviru svoje djelatnosti pokreću aktivnosti rehabilitacije i zapošljavanja uz podršku.

Zadrukarstvo je oblik organizovanja koji nije stran oblasti zapošljavanja osoba s mentalnim teškoćama. Poslije Drugog svjetskog rata zadrukarstvo je bilo razvijano u okviru ideološke platforme razvoja novog socijalističkog društva i uglavnom je bilo vezano za aktivnosti udruživanja posjeda, oruđa i zajedničkog rada na poljoprivrednim imanjima. Za njegovo funkcionisanje bila je odgovorna država sa svojim, često represivnim, upravljačkim aparatom, posebno neposredno nakon rata. Vremenom zadrukarstvo gubi na svojoj aktuelnosti.

⁶ Zakon o udruženjima i fondacijama Bosne i Hercegovine (PS BiH, 2001); Zakon o udruženjima i fondacijama Republike Srpske (Vlada RS, 2001); Zakon o udruženjima i fondacijama (Vlada FBiH, 2002)

Nakon 1995. postepeno dolazi do vraćanja interesa za obnavljanjem zadrugarstva, ali u novoj formi. Prema članu 3. Zakona o poljoprivrednim zadrugama RS (Vlada RS, 2008), principi na kojima novo zadrugarstvo funkcionira su: dobrovoljnost i otvorenost prema članstvu, demokratske kontrole poslova od članova, učešće članova u raspodjeli koristi i pokriću štete u radu, poslovna autonomija i informisanje članova i saradnja među zadrugama i briga za zajedništvo. Tako postavljeno zadrugarstvo je dalo prostora za njegovo širenje na oblast zapošljavanja socijalno marginalizovanih grupa, među kojima su i osobe sa problemima mentalnog zdravlja.

Reforma zaštite mentalnog zdravlja u Bosni i Hercegovini započela je 1996. godine stavljanjem u fokus interesa brige za mentalno zdravlje u zajednici, za razliku od prethodnog pristupa koji je najvećim dijelom bio baziran na tradicionalnom bolničkom tretmanu osoba s mentalnim poremećajima. U entitetskim politikama i strategijama za zaštitu i unapređenje mentalnog zdravlja oblast zapošljavanja je tretirana kao značajna mjera radne rehabilitacije, habilitacije i socijalne integracije osoba s mentalnim teškoćama (FMZ, 2012). Kao što se može vidjeti, ostvarivanje prava na zapošljavanje osoba s mentalnim teškoćama uređeno je zakonodavnim i pravnim okvirima koji regulišu oblasti: rada i radnih odnosa, posredovanja pri zapošljavanju, zdravstvene i socijalne zaštite, penziono-invalidskog osiguranja, politike nediskriminacije, poreske politike i dr. Nerijetko, zakonska rješenja su međusobno neusklađena i kao takva otežavaju zapošljavanje osoba s invaliditetom u realnosti. Dosadašnje analize zakonodavnog okvira ukazuju na čitav niz problema koji proizilaze iz nedovoljnog uvažavanja specifičnosti sa kojima se susreću osobe s mentalnim teškoćama prilikom traženja posla, zapošljavanja i učešća u procesu rada (Ombudsman BiH, 2021; Bečić, 2018).

Modeli zapošljavanja osoba s mentalnim teškoćama

Iako su osobe s mentalnim teškoćama teško zapošljive, u proteklih desetak godina uspješno se razvilo nekoliko oblika njihovog radnog angažmana. Jedan dio njih se razvio u okviru institucionalnih modela, dok su drugi proistekli iz prakse i iskustava nevladinih organizacija. Ovdje se navode mogući modeli zapošljavanja osoba s mentalnim teškoćama koji su prepoznati u postojećim zakonskim rješenjima i

koji dijelom funkcionišu u praksi, ali i one prakse radnog angažmana proizašle iz neformalnih inicijativa korisničkih udruženja potpomognute projektnim intervencijama.

Model samozapošljavanja i zapošljavanja u samostalnoj djelatnosti

Ovaj model je zasnovan na konceptu pružanja različitih vrsta podrške i olakšica sa ciljem poticanja osoba s mentalnim teškoćama da vlastitom inicijativom pokrenu aktivnost putem koje će obezbjeđivati prihode za sebe i svoju porodicu. U slučaju Bosne i Hercegovine ovaj model se čini najjednostavniji i najzastupljeniji je. On ne zahtijeva veće sistemske intervencije niti ima prepreke za njegovu realizaciju. Najvažnije je da postoji spremnost institucija da podrže ovakve aktivnosti. Ključno za funkcionisanje ovog modela je postojanje evidencija osoba s mentalnim teškoćama i uspostavljeni mehanizmi intersektorske saradnje kako bi podrška došla na pravu adresu te kako bi se ona realizovala sa što manje administrativnih prepreka. Za uspješnu realizaciju ovog modela zapošljavanja najviše su pozvani organi i ustanove lokalne samouprave. Pored učesća filijala Zavoda za zapošljavanje, neophodna je saradnja lokalnih centara za socijalni rad i centara za mentalno zdravlje, a uključivanje organa lokalne zajednice je od presudnog značaja iz razloga ostvarivanja bolje koordinacije službi i boljeg neposrednog kontakta sa korisnicima. Podrška i olakšice mogu biti usmjerene na samu osobu ili na člana porodice (staratelja) koji zajedno živi i brine se o osobi s mentalnim teškoćama. Podrška može biti u obliku neposrednog zapošljavanja (nalaska radnog mjesta), dodjeljivanja jednokratnih novčanih iznosa (donacije, kredit); nabavke alata, mašina ili oruđa, obezbjeđivanja finansijskih olakšica; pružanja stručne podrške (edukacije, obezbjeđivanje tržišta, savjetovanje) i dr.

Različiti su ciljevi podrške u ovom modelu zapošljavanja. Oni mogu biti usmjereni ka registraciji manje porodične firme (trgovine ili zanatske radnje), podršci u obavljanju sezonskih poslova ili radu na porodičnom imanju. Dio aktivnosti može biti usmjeren ka edukaciji i osposobljavanju u vođenju vlastitog posla, a dio može biti vezan za obezbjeđivanje povoljnih kreditnih sredstava za razvoj vlastitog biznisa. U Bosni i Hercegovini postoje različiti programi podrške samozapošljavanju socijalno osjetljivih grupa koji su podržani od entitetskih, kantonalnih i lokalnih institucija. Entitetski zavodi i kantonalne službe za zapošljavanje te gradske

i opštinske službe već godinama provode programe i obezbjeđuju sredstva za podršku samozapošljavanju posebnih grupacija kao što su: mladi, članovi višečlanih porodica, ratni vojni invalidi, žene, seoska gazdinstava, teško zapošljiva lica i dr. Razvoj sličnih programa podrške samozapošljavanju, po uzoru na već postojeće, bio bi dodatni poticaj ukupnoj politici radne integracije i socijalne uključenosti osoba s mentalnim teškoćama.

Model zapošljavanja u posebnim privrednim / gospodarskim društvima (preduzećima) namijenjenim za zapošljavanje osoba s invaliditetom

Ovaj model zapošljavanja je predviđen u oba zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom, a naslijeđen je iz zakonodavstva i prakse socijalističke Jugoslavije. Model predviđa osnivanje posebnih privrednih društava (preduzeća) koja bi se bavila zapošljavanjem osoba s invaliditetom. Prema ovom modelu, zapošljavanje se vrši uz kombinaciju sa obezbijedenim smještajem za zaposlene osobe s invaliditetom, a ključni kriterijum za njihovo osnivanje je obavezno učešće osoba s invaliditetom u ukupnoj masi radnika (51% u RS, 41% u FBiH), te obezbijedeni posebni uslovi rada prilagođeni potrebama i ograničenjima zaposlenih osoba s invaliditetom uključujući i angažman asistenata. Osobi s mentalnim teškoćama može se osigurati da posao obavlja i kod kuće.

Model je zasnovan na standardnom konceptu prilagodljivog zapošljavanja sa neposrednom podrškom zaposlenim u radnom procesu. Može se osnovati u sva tri oblika vlasništva, javnom, privatnom i nevladinom. Takva društva (preduzeća) imaju posebne poreske olakšice za svoje poslovanje, a zapošljavanje osoba s invaliditetom se provodi po posebnim procedurama. Ovakav model zapošljavanja osoba s invaliditetom prisutan je u BiH već nekoliko godina. Preduzeće *JUMBO PET* iz Laktaša i Gospodarsko društvo za upošljavanje osoba s invaliditetom *RAD-DAR d.o.o.* su bili jedna od prvih privrednih društava koja su se registrovala kao privredni subjekat za zapošljavanje osoba s invaliditetom u Bosni i Hercegovini.⁷

⁷ *JAMBO PET* se bavilo proizvodnjom *PET* ambalaže za pakovanje mlijeka i svoje proizvode plasiralo je na tržište Holandije, a *RAD-DAR d.o.o.* se bavio proizvodnjom različitih vrsta suveniru. Dio zaposlenih u ovim subjektima imali su mentalne teškoće prouzrokovane *Downovim sindromom* i posljedicama *PTSP*.

Model zapošljavanja u zaštitnim radionicama

Zaštitna radionica predstavlja organizacioni oblik zapošljavanja osoba s mentalnim teškoćama koji je veoma sličan privrednom društvu.⁸ Razlika je samo u učešću i vrsti invalidnosti koje zaposleni imaju. Zaštićena radionica se može organizovati posebno ili u sklopu privrednog društva ili ustanove. Mogu je osnovati jedinica lokalne samouprave, privredno društvo, organizacija osoba s invaliditetom, udruženje poslodavaca, sindikat, humanitarna organizacija, vjerska zajednica ili drugo fizičko i pravno lice. Status zaštićene radionice može dobiti i cijelo privredno društvo ukoliko ispunjava ključne kriterije za uspostavu zaštićene radionice, a to su: 40% zaposlenih s najmanje 70% i više invalidnosti i 20% osoba sa 100% invalidnosti (u FBiH) ili 51% zaposlenih (a najmanje njih pet) od ukupnog broja zaposlenih u zaštićenoj radionici. Smisao ovog modela zapošljavanja se nalazi u potrebi obezbjeđivanja zapošljavanja teško zapošljivih kategorija osoba s invaliditetom. Zaštićene radionice omogućuju radni aktivitet osobama s mentalnim teškoćama koje se zbog vrste ili težine teškoća ne mogu zaposliti na opštem tržištu rada. Zadatak radionice je prilagoditi dizajn rada i procese rada individualnim potrebama zaposlenika koliko god je to moguće. Osim toga, radionice nude popratne mjere pri radu i posebne ponude podrške za osobe s teškim invaliditetom te promiču prelaz na opšte tržište rada odgovarajućih osoba. Upravo zbog toga, zaštićena radionica ima posebne vrste podrške i olakšica od društva što ima za cilj olakšavanje njihove ekonomske održivosti.

Model zapošljavanja u radnim centrima

Zakonima o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom je predviđeno da se zapošljavanje osoba s invaliditetom može realizovati i u formi radnog centra koji se osniva u isključivoj nadležnosti entiteta ili jedinica lokalne samouprave kao javna ustanova. Takođe, finansiranje radnog centra je u isključivoj nadležnosti republičkog / federalnog fonda za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom. Organizovanje centra je uslovljeno učešćem najmanje 80% osoba s invaliditetom u odnosu na ukupan broj zaposlenika koji ne

⁸ Radionice za osobe s invaliditetom razvijaju se u Evropi od kasnih 1950-ih godina. Izvorno su proizašli iz zanatskih radionica za rukotvorine u ustanovama za mentalno hendikepiranu djecu i mlade u Njemačkoj i drugim zemljama (Samoy i Waterplas, 1997).

postišu rezultate u radu veće od 50% primjerenih njihovoj životnoj dobi, stručnoj spremi i uslovima rada. Iz ovog proizilazi da je radno angažovanje u ovom modelu zapošljavanja prevashodno namijenjeno najtežim slučajevima invalidnosti, što opravdava opredjeljenje da se ovakva organizaciona forma može osnovati isključivo u javnom sektoru.⁹ Radni centar za osobe s invaliditetom izazvanim mentalnim teškoćama nudi širok raspon posebnih usluga. Osim individualnog planiranja podrške i strukovnog osposobljavanja u ciljnim područjima, radni centri nude i postizanje osnovnih i posebnih profesionalnih kvalifikacija dovoljnih za radno osposobljavanje osoba s invaliditetom prouzrokovanim mentalnim teškoćama i njihovo uključivanje u opšte tržište rada.

Model zapošljavanja putem zadrugarstva

Zadrugarstvo je oblik udruživanja rada i sredstava duboko utkan u tradiciju ovih prostora. Oduvijek su se ljudi udruživali kako bi lakše prevazišli probleme ekstenzivne poljoprivrede koja je bila dominantan oblik privređivanja naših krajeva. Nakon 1945. godine model zadrugarstva poslužio je kao model ideološke konsolidacije nove socijalističke privrede u agraru. Revitalizacija zadrugarstva nakon rata devedesetih zadrugarstvo je usmjerila u drugom pravcu (Juriša, 1983).

Zadrugarstvo je regulisano državnim i entitetskim zakonima o zadrugama.¹⁰ Zakoni definišu zadrugu kao dobrovoljnu organizaciju zadrugara putem koje se zajednički ostvaruju njihovi zajednički ciljevi u različitim oblastima života. Uvažavajući ovakvo određenje zadruge kao mjesta zapošljavanja, zadrugarstvo postaje veoma interesantno za zapošljavanje osoba s mentalnim teškoćama. Mogućnost neposrednog učešća sa svojim posebnostima (resursima, ograničenjima) i međusobno pomaganje predstavlja idealan koncept radnog angažmana osoba s mentalnim teškoćama. U zavisnosti od prirode privredne aktivnosti, zadrugarstvo

9 Članom 32. Zakona o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i upošljavanju osoba s invaliditetom FBiH (Vlada FBiH, 2010) predviđeno je da radni centar pod posebnim uslovima, pored Federacije, kantona i jedinica lokalne samouprave, mogu osnovati služba za upošljavanje, udruga osoba s invaliditetom, humanitarna organizacija, vjerska zajednica i druge pravne i fizičke osobe.

10 Na nivou BiH je usvojen Opšti zakon o zadrugama (PS BiH, 2003), u FBiH to je Zakon o zadrugama (Vlada FBiH, 1997), a u RS to je Zakon o poljoprivrednim zadrugama (Vlada RS, 2008).

omogućava različit stepen uključenosti zadrugara. Najprihvatljiviji oblik radnog uključivanja osoba s mentalnim teškoćama u zadrugarstvo su aktivnosti u poljoprivrednoj proizvodnji. Razlog tome leži u činjenici da je poljoprivredna proizvodnja tradicionalno i trenutno najzastupljenija privredna grana ovih prostora koja ima i najpristupačnije resurse za razvoj. Za rad u poljoprivredi nema posebnih ograničenja i prepreka u smislu posjedovanja specifičnih kompetencija, što za osobe s mentalnim teškoćama predstavlja značajnu činjenicu. Sem toga, poljoprivredna proizvodnja može se obavljati na imanjima korisnika i njihovih porodica uz korištenje vlastitih resursa, što uveliko olakšava njihovo radno angažovanje

Obično se putem poljoprivrednih zadruga obezbjeđuje repromaterijal (sadnice, sjemena, gnojivo, zaštitna sredstva) i mašine za rad po povoljnim cijenama i uslovima. Takođe, putem zadruge se obezbjeđuje siguran i povoljan plasman proizvoda na tržištu, što često predstavlja ključni problem uspješnosti poljoprivredne proizvodnje. Oblik radnog angažmana u zadrugarstvu može biti različit. Rad zadrugara se može organizovati na zadružnoj imovini (parcelama) ili na vlastitim parcelama. Takođe, rad putem zadruge može se organizovati i na način uključivanja osoba s mentalnim teškoćama u izvođenje povremenih poslova na bazi dnevnic. Takav model se pokazao efikasnim u projektima podrške udruženjima korisnika.

Model zapošljavanja putem radno-okupacionih programa / aktivnosti u korisničkim udruženjima (integrativni model)

Novi politički kontekst, ekonomski i socijalni problemi te stanje ugroženosti ljudskih prava koji su bili karakteristični za prostor BiH nakon završetka rata otvorili su prostor naglom razvoju nevladinog sektora početkom ovog vijeka. Područje koje je bilo posebno interesantno za angažman nevladinih organizacija bilo je prava osoba s invaliditetom. U tom svjetlu implementiraju se projekti usmjereni na poboljšanje društvenog položaja i kvaliteta života osoba s invaliditetom, sa posebnim akcentom na pitanja pristupačnosti. Pitanja socijalnih i zdravstvenih usluga te pitanja prava na ravnopravan položaj na tržištu rada su bila u fokusu mnogih projekata toga perioda. Značajan broj projekata se odnosio na razvijanje posebnih usluga za osobe s invaliditetom koje su bile sistemski podržane, a svoje

mjesto su našle u djelatnostima korisničkih udruženja.¹¹ Davanjem mogućnosti nevladinim organizacijama da se bave dnevnim zbrinjavanjem u sistemu socijalne zaštite 2012. godine, otvorene su nove perspektive radnog angažmana osoba s invaliditetom. Projekti koji su tada uslijedili u svojim aktivnostima su često imali upravo ovu komponentu. Kao rezultat saradnje vladinih institucija i nevladinih organizacija na provođenju projekata iz ove oblasti pokreću se radno-okupacione i rehabilitacijske aktivnosti u lokalnim zajednicama. Često su se takvi projekti provodili kroz saradnju sa drugim relevantnim subjektima u jedinicama lokalne samouprave kao što su filijale za zapošljavanje, poljoprivredne zadruge, centri za socijalni rad, centri za mentalno zdravlje, druga udruženja civilnog društva i sl.

Osnovna karakteristika tih aktivnosti je bilo dobrovoljno angažovanje na bazi volontarizma gdje su se ostvarivale određene beneficije za korisnike. Neka udruženja su razvijala aktivnosti pružanja usluga (štampane, krojačke, frizerske...), dok se ostali bavili proizvodnjom (izrada rukotvorina i suvenira, proizvodnja poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda). U pravilu, kao izvođači ovih radova se angažuju korisnici udruženja, ali nerijetko su to i članovi njihovih porodica, posebno u slučajevima radnog angažmana osoba sa težim mentalnim teškoćama. Osim u prostorijama udruženja, često se te aktivnosti obavljaju u vlastitom prostoru korisnika / porodice. Formalno i zakonski ovaj vid radnog angažmana nije regulisan, već se provodi u formi radne rehabilitacije i habilitacije kroz djelovanje dnevnih centara ili traje jednokratno u zavisnosti od vremena projektne podrške. Sredstva zarađena ovim aktivnostima koristi se za osnaživanje osoba s mentalnim teškoćama i njihovih porodica, što predstavlja doprinos njihovom ekonomskom osnaživanju i socijalnom uključivanju.

Najveći potencijal razvoja modela radno-okupacionog angažmana osoba s mentalnim teškoćama se našao u oblasti zanatske i poljoprivredne proizvodnje koji podrazumijeva formalnu i sadržinsku integraciju korisnika i njihovih udruženja sa postojećim zadrugama. Ovakav vid udruživanja korisnika i nevladinog sektora pod kapom opšteg zadrugarstva omogućuje efikasnije poslovanje u smislu obezbjeđivanja sigurnog tržišta i nabavke repromaterijala, ali olakšava i

11 Jedna od takvih usluga je usluga "personalne asistencije" koju je razvila HO "Partner" iz Banja Luke, a koja je postala sistemsko rješenje prema Zakonu o socijalnoj zaštiti Republike Srpske koji je usvojen 2012. (Vlada RS, 2012; v. i Kotur Erkić i Huremović, 2021).

prevazilaženje administrativnih barijera u angažmanu nevladinih organizacija kao proizvodnih subjekata na tržištu.

Model zapošljavanja putem radno-okupacionih programa / aktivnosti u korisničkim udruženjima inkorporira tri aspekta podrške:

- 1) Obuka, podrška i mentorstvo u poljoprivrednoj proizvodnji, što podrazumijeva redovno održavanje zasada, prihranu i zaštitu biljaka, organsku certifikaciju, održavanje mašina i alata i sl.
- 2) Transformacija pojedinaca u zajednicu proizvođača, što podrazumijeva timski rad, dijeljenje resursa, međusobnu podršku u slučajevima zdravstvenih problema itd.
- 3) Razvoj tržišta – razvoj kanala prodaje kojim će se osigurati maksimalna cijena proizvoda za proizvođače. Imperativ je osigurati cijene za proizvedenu robu koje će motivisati korisnike da nastave i proširuju proizvodnju, te da za taj rad budu adekvatno kompenzovani (plaćeni). (GOPA/YEP, 2018: 2)

Kao što se može vidjeti, ovaj model je zasnovan na postojećim formalno-pravnim i resursnim kapacitetima postojećih sistema socijalne politike u BiH i predstavlja jedan od mogućih pristupa u rješavanju problema zapošljavanja osoba s mentalnim teškoćama. Sistemski posmatrano, ovaj model predstavlja složeno (hibridno) rješenje koje zavisi od funkcionisanja četiri oblasti (civilni sektor, zadrugarstvo, socijalna zaštita, zapošljavanje osoba s invaliditetom) čije elemente koristi u kreiranju posebnog rješenja zapošljavanja lica s mentalnim teškoćama koje možemo nazvati integracijski model. Složenost ovog modela nalazi se u činjenici da je njegovo funkcionisanje zasnovano na primjeni četiri zakonodavna okvira i četiri zasebna sistema upravljanja, a da se njihovi elementi nadopunjuju te tako tvore zaseban model zapošljavanja osoba s mentalnim teškoćama. Kao prvo, nosioci zapošljavanja su nevladine organizacije (korisnička udruženja) koje svoju pravnu utemeljenost zasnivaju na odrednicama zakona o udruženjima u kojima je jasno postavljeno ograničenje u smislu ostvarivanja profita i namjene djelatnosti kojom se bave. Nevladine organizacije ne mogu ostvarivati višak vrijednosti (profit), a ako ga ostvaruju, moraju ga usmjeriti isključivo u zadovoljavanje interesa korisničke populacije koju zastupaju. U tom kontekstu, zapošljavanje lica s mentalnim teškoćama (članova ciljne populacije udruženja)

poprima poseban status prema kojem javnost ima poseban društveni senzibilitet. Drugo, provođenje radno-okupacionih aktivnosti proizilazi iz primjene zakona koji regulišu oblast socijalne zaštite i oblast zapošljavanja i profesionalne rehabilitacije osoba s invaliditetom, istina, ne na istoj osnovi. Zakonima o socijalnoj zaštiti data je mogućnost korisničkim udruženjima da organizuju pružanje usluga dnevnog zbrinjavanja koje, pored ostalog, mogu sadržavati i aktivnosti radno-okupacione prirode. Zakoni o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom definišu posebne ustanove u kojima se provode aktivnosti radno-okupacionog tretmana, kao mjere i aktivnosti koje se izvode kako bi se osoba s invaliditetom osposobila za odgovarajući posao, uposlila, posao zadržala i u njemu napredovala ili promijenila zanimanje (Vlada FBiH, 2010: čl. 9; Vlada RS, 2009: čl. 6). Ovako definisana profesionalna rehabilitacija daje prostor da se aktivnosti oko radnog angažmana osoba s mentalnim teškoćama uključe u prostor socijalne podrške i socijalne inkluzije, što je ključni benefit djelovanja korisničkih udruženja prema ovim osobama.

Na kraju, zakoni o zadrugama i stavljanje radnog angažmana osoba s mentalnim teškoćama u okvire zadugarstva omogućavaju da se radni angažman osoba s mentalnim teškoćama i učešće korisničkih udruženja legitimiše kao punopravna privredna aktivnost koja funkcioniše kao i svaka druga koja je zasnovana na plaćenom radu, tržištu i zaradi (profitu).

ZAKLJUČAK

Rad je vrlo efikasan činilac kada je u pitanju prevladavanje mentalnih teškoća budući da se plaćenim poslom može postići bolji kontakt sa okruženjem, potaći osjećaj pripadnosti, struktura i aktivacija, što ima direktan učinak na prevenciju stanja depresije, anksioznosti i otuđenja na individualnom planu. Na socijalnom planu, zapošljavanje osoba s mentalnim teškoćama predstavlja jasan dokaz sposobnosti i volje za rad. Umjesto “nedostataka”, radom se afirmišu potencijali i sposobnosti, što u socijalnoj sredini predstavlja temelj ravnopravnosti osoba s mentalnim teškoćama.

Zapošljavanje osoba s mentalnim teškoćama je veoma važno kako za pojedinca i njegovu porodicu tako i za društvo u cjelini. Ljudi u svojem poslu pronalaze snažan osjećaj smisla, kao i strukturu, ulogu u društvu, kontakte i osjećaj nezavisnosti. Visoka stopa nezaposlenosti ovih osoba postala je prihvaćeni ishod koji za sobom povlači finansijske, stambene, socijalne i zdravstvene probleme, što potvrđuje podatak da je stopa zaposlenosti osoba pogođenih bilo kojim mentalnim teškoćama znatno niža u odnosu na osobe pogođene ostalim zdravstvenim stanjima (Vlada RS, 2020). Društveni status osoba sa narušenim mentalnim zdravljem u značajnoj mjeri obilježen je ne samo objektivnim zdravstvenim problemom i rezultirajućim simptomima već i njegovim posrednim društvenim posljedicama: marginalizacijom, socijalnim isključivanjem i siromaštvom. Naime, nizak socijalni status i socijalna isključenost su daleko češći kod osoba sa narušenim mentalnim zdravljem nego u opštoj populaciji, što povećava njihovu marginalizaciju i ranjivost. Zbog stigmatizacije i diskriminacije, ljudska prava osoba s mentalnim teškoćama su često ugrožena. Mnogi otežano ostvaruju prava u oblasti rada, obrazovanja i standarda života dostojnog čovjeka, nezavisnog i samostalnog življenja, socijalne zaštite i kulturnog života, ali i prava na postizanje najvišeg mogućeg standarda zdravlja. Osobe s mentalnim teškoćama se zbog diskriminacije teško zapošljavaju i/ili vraćaju na radno mjesto, što nije nužno posljedica smanjenih radnih sposobnosti ili još uvijek prisutnih simptoma, već predrasuda o mentalnim poremećajima. Ovakav utjecaj stigme ima posljedice na zdravlje osobe i ozbiljno narušava osjećaj vlastite vrijednosti, potiče izolaciju i dovodi do začaranog kruga društvene isključenosti (WHO, 2013).

Činjenica da rad znači više od pukog zarađivanja za život kod osoba s mentalnim teškoćama je posebno istaknuta. Rad je vrlo važan za održavanje mentalnog zdravlja i za promicanje oporavka oboljelih od psihičkih poremećaja. Zaposlenje kod ovih osoba utiče na smislenost svakodnevnog života, njegovu vremensku strukturu, orijentaciju i bezbjednost. Nadalje, zaposlenje omogućuje ostvarivanje kontakta sa drugim ljudima i doprinosi njihovoj socijalnoj integraciji. Veliki je značaj zaposlenja kao integrativnog faktora i priznavanja društvenog statusa povezanog sa ličnim doprinosom blagostanju zajednice. Radni angažman i zaposlenje prisiljava osobe s mentalnim teškoćama da se usmjere na mobiliziranje i korištenje preostalih sposobnosti, a smanjuje fokusiranost na invaliditet i ograničenja. Sem toga, zaposlenje utiče na psihološko stanje osoba, a profesionalni angažman nudi mogućnost pronalaženja životne radosti i smisla, ostvarivanja sebe kroz isplativo zaposlenje i stjecanja samopouzdanja, što je za osobe s mentalnim teškoćama od posebnog značaja.

Zapošljavanje osoba s mentalnim teškoćama utiče na jačanje osjećaja korisnosti u društvu, što može doprinijeti smanjivanju negativnih uticaja i barijera povezanih sa stigmom, predrasudama i diskriminacijom koje su prisutne u životnoj i radnoj sredini ovih osoba. U tom smislu, neophodno je da država obezbijedi systemske formalno-pravne preduslove zapošljavanja, a u zajednici da se pokrene promocija zapošljavanja ovih osoba kako bi se smanjio negativan uticaj stigme i predrasuda kao ključnih prepreka u zapošljavanju i zadržavanju posla. Za osobe s mentalnim teškoćama pravo na rad predstavlja osnovu potpunog učestvovanja i ravnopravnosti u društvu. Bez mogućnosti rada i ostvarivanja zarade osobe s mentalnim teškoćama ne mogu računati na potpunu ravnopravnost u zajednici. Upravo sa ostvarivanjem prava na rad osobe s mentalnim teškoćama mogu imati šansu da će ostvariti ili se bar približiti potpunoj društvenoj uključenosti.

LITERATURA

- Bečić, Emina (2018) *Istraživanje o mogućnostima zapošljavanja osoba s invaliditetom u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori*, Fondacija Infohouse. Dostupno na: <https://www.caritas.ba/upload/file/Publikacije/Mogućnosti%20zaposljavanja%20OSI%20u%20BiH%20i%20CG.pdf>.
- DEP (2009) *Politika u oblasti invalidnosti Bosne i Hercegovine*, Banja Luka – Sarajevo: Direkcija za ekonomsko planiranje Bosne i Hercegovine – Federalno ministarstvo rada i socijalne politike – Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske – Nezavisni biro za humanitarna pitanja (IBHI). Dostupno na: <https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/MZSZ/Documents/Politika%20u%20oblasti%20invalidnosti%20u%20BiH.pdf>.
- FMZ (2012) *Politika i strategija za zaštitu i unapređenje mentalnog zdravlja [2012-2020.]*, Federalno ministarstvo zdravstva. Dostupno na: http://www.mentalnozdravlje.ba/uimages/legislativa/politika_i_strategija-za_zastitu_i_unapredjenje_mentalnog_zdravlja030413.pdf.
- GOPA/YEP (2018) *Izveštaj o realizaciji projekta Socijalna inkluzija osoba narušenim mentalnim zdravljem kroz radnu integraciju i socijalno preduzetništvo*, GOPA mbH Predstavništvo u BiH / Projekat zapošljavanja mladih (YEP) (interni dokument).
- Halepović, Dubravka (2011) *Analiza pravnog okvira zapošljavanja osoba s invaliditetom*, Sarajevo: UPFBiH – ILO. Dostupno na: <http://www.upfbih.ba/uimages/dokumenti/>
- *Analiza pravnog okvira za zapošljavanje osoba sa invaliditetom*. pdf.
- Halibašić, Muamer; Osmanković, Jasmina i Talić, Armin (2015) *Modeli socijalnog preduzetništva*, Sarajevo: YEP – Ekonomski institut. Dostupno na: <http://szztk.ba/wp-content/uploads/2016/11/Modeli-socijalnog-poduzetnistva-u-BiH.pdf>.
- Juriša, Slavko (1983) “Agrarna politika i problemi kolektivizacije u Jugoslaviji u vrijeme sukoba KPJ s Informbiroom”, *Časopis za suvremenu povijest* 15 (1), 55-73. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/314608>.

- Kotur Erkić, Ana i Huremović, Lejla (2021) “Personalna asistencija: Rad koji žonglira sa sivom zonom”, *Diskriminacija*, 14. 10. 2021. Dostupno na: <https://www.diskriminacija.ba teme/personalna-asistencija-rad-koji-%C5%BEonglira-sa-sivom-zonom>.
- Lepar, Ljubo (2009) “Procjena potreba za daljnju profesionalizaciju NVO-a”, u: *Jačanje profesionalnih kapaciteta nevladinih organizacija*, Sarajevo: IBHI, 9-34. Dostupno na: <https://www.sif.ba/dok/1386600107.pdf>.
- MOR (2003) “Konvencija 159 – Konvencija o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju invalida sa pripadajućim preporukama”, *Narodne novine* 11/2003. Dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/medunarodni/2003_06_11_96.html.
- Ombudsman BiH (2021) *Specijalni izvještaj o efikasnosti zakonskih rješenja o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom u BiH*, Banja Luka: Institucija ombudsmena/ombusmana za ljudska prava Bosne i Hercegovine. Dostupno na: https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc2021072208592983eng.pdf.
- PS BiH (2001) “Zakon o udruženjima i fondacijama Bosne i Hercegovine”, *Službeni glasnik BiH* 32/01, 42/03, 63/08, 76/11.
- PS BiH (2003) “Opći zakon o zadrugama BiH”, *Službeni glasnik BiH* 18/03.
- Samoy, Erik i Waterplas, Lina (1997) *Zapošljavanje u zaštićenom okruženju u pet država članica Vijeća Europe: Austriji, Finskoj, Norveškoj, Švedskoj i Švicarskoj*, Vijeće Europe. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/274509670_Zaposljavanje_u_zasticenom_okruzenju_u_pet_drzava_clanica_Vijeca_Europe_Austriji_Finskoj_Norveskoj_Svedskoj_i_Svicarskoj.
- SE (1996) *Evropska socijalna povelja – revidirana*. Dostupno na: http://www.mhrr.gov.ba/pdf/ljudskaprava/evropska%20socijalna%20povelja%20_revidirana_.pdf.
- SE (2017) *Ljudska prava: stvarnost za sve. Strategija Vijeća Europe za osobe sa invaliditetom 2017. – 2023.*, Council of Europe. Dostupno na: <http://posi.hr/wp-content/uploads/2018/02/Strategija-Vijeca-Europe-za-osobe-s-invaliditetom-2017-2023.pdf>

- UN (1948) *Opća deklaracija o ljudskim pravima, usvojena i proglašena na Općoj skupštini Ujedinjenih naroda, 10. prosinca 1948. godine (rezolucija br. 217 /III/)*. Dostupno na: https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc2013041003050667cro.pdf.
- UN (1966) *Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Usvojen i otvoren za potpis, ratifikaciju i pristupanje Rezolucijom Generalne skupštine 2200A (XXI) od 16. decembra 1966.* Dostupno na: <https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/05bosniak/BlntCovEcSocCulRights.pdf>.
- UN (1993) “Standardna pravila za izjednačavanje mogućnosti osoba s invaliditetom”, *Službeni glasnik BiH* 41/03. Dostupno na: <https://fmrsp.gov.ba/?wpdmpro=standardna-pravila-za-izjednacavanje-mogucnosti-za-osobe-s-invaliditetom&wpdmdl=4401&refresh=636d14eee45661668093166>.
- UN (2006) *Konvencija o pravima osoba s invaliditetom.* Dostupno na: http://www.mhrr.gov.ba/pdf/konvencija_bos.pdf.
- Vlada FBiH (1997) “Zakon o zadrugama”, *Službene novine FBiH* 28/97.
- Vlada FBiH (2002) “Zakon o udruženjima i fondacijama”, *Službene novine FBiH* 45/02.
- Vlada FBiH (2009) *Strategija za izjednačavanje mogućnosti za osobe s invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine 2011.-2015.* Dostupno na: <https://www.fzzpr.gov.ba/files/Strategije/Strategije%20za%20izjedna%C4%8Davanje%20mogu%C4%87nosti%20%20za%20osobe%20sa%20invaliditetom%202011-2015.pdf>.
- Vlada FBiH (2010) “Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i upošljavanju osoba s invaliditetom”, *Službene novine FBiH* 9/10.
- Vlada FBiH (2016) *Strategija za unapređenje prava i položaja osoba s invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine (2016-2021)*, Vlada FBiH. Dostupno na: [https://www.fmoh.gov.ba/images/federalno_ministarstvo_zdravstva/zakoni_i_strategije/strategije_i_politike/dokumenti/Strategija%20za%20unapredjenje%20prava%20i%20polozaja%20osoba%20sa%20invaliditetom%20u%20Federaciji%20Bosne%20i%20Hercegovine%20\(2016.-2021.\)%20BOS.pdf](https://www.fmoh.gov.ba/images/federalno_ministarstvo_zdravstva/zakoni_i_strategije/strategije_i_politike/dokumenti/Strategija%20za%20unapredjenje%20prava%20i%20polozaja%20osoba%20sa%20invaliditetom%20u%20Federaciji%20Bosne%20i%20Hercegovine%20(2016.-2021.)%20BOS.pdf).
- Vlada RS (2001) “Zakon o udruženjima i fondacijama Republike Srpske”, *Službeni glasnik RS* 52/01, 42/05.

- Vlada RS (2008) “Zakon o poljoprivrednim zadrugama”, *Službeni glasnik RS* 73/2008, 106/2009 i 78/2011.
- Vlada RS (2009) “Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju invalida”, *Službeni glasnik RS* 36/2009, 32/2013 i 14/2022.
- Vlada RS (2010) *Strategija unapređenja društvenog položaja lica sa invaliditetom u Republici Srpskoj 2010–2015.*, Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite RS. Dostupno na: <https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/MZSZ/Documents/Strategija%20unapredjenja%20društvenog%20polozaja%20lica%20sa%20invaliditetom.pdf>.
- Vlada RS (2012) “Zakon o socijalnoj zaštiti”, *Službeni glasnik RS* 37/2012, 90/2016, 94/2019, 42/2020 i 36/2022.
- Vlada RS (2017) *Strategija unapređenja društvenog položaja lica sa invaliditetom u Republici Srpskoj 2017-2026*, Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite RS. Dostupno na: <https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/MZSZ/dokumenti/Documents/Strategija%20unapre%C4%91enja%20dru%C5%A1tvenog%20polo%C5%BEaja%20lica%20sa%20invaliditetom.pdf>.
- Vlada RS (2020) *Strategija razvoja mentalnog zdravlja u Republici Srpskoj za period 2020–2030. godine*, Vlada RS. Dostupno na: <https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/MZSZ/Publikacije/Documents/Strategije%20razvoja%20ment.%20zdravlja%202020-2030.pdf>.
- Vlada RS (2021) “Zakon o društvenom preduzetništvu Republike Srpske”, *Službeni glasnik RS* 111/21.
- WHO (2004) *Promoting Mental Health. Concepts – Emerging evidence – Practice. Summary Report*, Geneva: World Health Organisation. Dostupno na: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42940/9241591595.pdf>
- WHO (2013) *Sveobuhvatni akcijski plan za mentalno zdravlje za razdoblje 2013. – 2020.* Dostupno na: <https://fsf-ihce.com/hr/koji-sveobuhvatni-akcijski-plan-za-mentalno-zdravlje-2013.-2020/>.

ANALYSIS OF EXISTING EMPLOYMENT MODELS OF PEOPLE WITH MENTAL DISABILITIES IN BIH

Summary: The employment of persons with mental disabilities is a very demanding area of social policy since the realization of the universal right to work is burdened with many challenges. In the first place, these are real problems of adapting persons with mental disabilities to work processes, which arise from limited possibilities of using individual competencies. On the other hand, community stereotypes and prejudices further complicate the inclusion of people with mental disabilities in work processes. Difficulties arise from the practice of not applying existing legal solutions, as well as from the constant lack of institutional capacities that should provide systemic support for the employment of these people.

Bosnia and Herzegovina, as a signatory to international documents in this field, established a formal legal framework for employment of people with mental disabilities, which is based on the practice of employment of people with disabilities. Entity laws and funds for professional rehabilitation and employment of people with disabilities form the basis of this framework.

The analysis of the employment of people with mental disabilities shows that in Bosnia and Herzegovina, in addition to institutional models, there are non-institutional innovative solutions created by the active participation of user associations.

Keywords: *people with mental disabilities, employment models, Bosnia and Herzegovina*

FEMINIST ETHICS PERSPECTIVE ON CASES OF REFUSED ABORTION FOR IZABELA SAJDBOR IN POLAND AND MIRELA ČVAJDA IN CROATIA

Ema-Džejna Smolo-Zukan

Master in International Relations and Diplomacy, Regional Communication Coordinator at Friedrich-Ebert Stiftung Dialogue Southeast Europe (the reflections in her research do not represent official positions of the Foundation, Sarajevo, Bosna i Hercegovina).

Summary: The article compares two cases of refused abortion, that of Izabela Šajdor from Poland and that of Mirela Čavajda from Croatia, from a feminist ethics perspective. Based on the theory of feminist ethics and the writings of feminist theoreticians like Simone de Beauvoir, Evelyn Reed, and Susan Sherwin, as well as media reporting on the two cases, the author argues that structural oppression causes complete neglect for the perspective of women in applied ethics for these two cases of abortion, and that can be based neither in false myths of biologically inherited differences between men or women, nor the ethics of pro-life arguments, as it neglects the life of the mother. The two extreme cases reflect circumstances in which the society, and at least in Poland legally supported by governing bodies, impose an abortion ban. The consequence of such a ban is that abortion is not treated as a medical procedure but as a means of oppressing women, as evident from the treatment of Izabela Šajdor and Mirela Čavajda. The article opens the question of the ethical treatment of women in cases of abortion bans. Debates on the ethics of abortion commonly focus on the life of the fetus itself and not that of the mother. Women, in this context, become objects of broader debate and collective decision-making of society and its dominant values. As an outcome, women lose access to healthcare and bodily autonomy. A feminist ethics and feminist contractarian perspective is necessary to argue in favor of practices and approaches that bridge the gap in circumstances where women's safety and individual decision-making is dependent on popular values.

Keywords: *feminist ethics, contractarianism, ethics, abortion, abortion ban, Poland, Croatia*

INTRODUCTION

2021 in Poland was marked by protests for women's rights for legal and safe abortion. An unfortunate background to the female uprising, was the case of a woman who did not survive the complications of her pregnancy. In 2022, the story of a woman from Croatia in an open letter she wrote to her unborn child broke the news and caused public outrage throughout Croatia and the surrounding countries. What the two cases have in common is that both would probably reach the public eye – at least in the way they did – to an extent because of the controversy over the medical procedure they needed, which was abortion. Applied ethics, as one of the sub-disciplines in philosophical studies, considers questions of practicing ethical beliefs in different circumstances and in different fields, even outside of philosophy – such as business ethics. Unlike metaethics, as another sub-category of studying ethics, applied ethics accepts *a priori* existence of moral principles, and focuses on studies acceptability or permissibility of different practices from an ethical standpoint. As such, the question on abortion has been long discussed from the bioethics standpoint within applied ethics. However, this article argues that a perspective of presenting ethical consideration on certain practices – such as abortion – is incomplete without a feminist standpoint as it tends to focus on questions of fetus as a person, therefore subject to morality of terminating a life, instead of going back to the morality of imposing decisions on the wellbeing, freedom and ultimately – life of women (Dittmer, N/A). As evident from bans or impositions on practice of abortion, one can conclude that there is no universal stance on ethical action, or at least there are multiple perspectives on what is ethical. What happens when such occasions become entangled with structural oppression? The author in this article acknowledges that the theories of gender-based oppression are multifaceted, and that the definition of what causes oppression of women is in the very roots of different women's movements, feminist theories and feminist movements. Therefore, the article works with what can be considered a minimal definition of structural oppression of women, that states that a dominant group uses instruments of their will to cause and maintain the subordination of the other group, in this case women. Patterns of oppression have deeply permeated the society and its organization to maintain a power arrangement that oppresses women. In these particular cases, the instrument of

the dominants' will is legal regulation and societal permissibility of abortion. The only means to change legal regulation that causes oppression, is to advocate for ethical argumentation on protection of women when it comes to abortion that would be, in ideal circumstances, more widely accepted (Musingafi, Mafumbate, & Khumalo, 2021). This article argues that in at least two specific cases, that of Izabela Sajbor in Poland and Mirela Čavajda in Croatia, differences in opinions on the ethics of abortion – propped up by influential societal constructs that surround us – result in harm to women's health, safety, and freedom. The fact that such events are transpiring still reaffirms the need to offer specific insight that is related to applied ethics, in this instance, feminist ethics view on cases of abortion. While this paper draws from the theory of feminist ethics to analyze and compare the two unfortunately existing cases, it does not seek to open an argument on feminist ethics and its relation to other concepts, such as ethics of care or the different attitudes to this approach. The utilization of this perspective in this paper is necessary to draw attention to an approach to the debate on abortion that is deemed missing from the public discourse – outside of feminist, women, and human rights activist circles. The missing approach focuses on the ethics of withdrawing healthcare to women in need on the grounds of disagreeing with the medical procedure necessary to help them or save their lives. The article further argues that such disagreements are influenced by societal constructs that attribute values to women's bodies that are inherently oppressive because they limit the woman in question from reclaiming ownership over her choices regarding her health. To do that, the article draws on writings from feminist theory by Simone de Beauvoir (1956) and Evelyn Reed (1971), which dissect the ways in which societies prescribe values to women's bodies in a manner that is oppressive or creates otherwise disadvantages for them. However, the article itself is not an overview of feminist theory. It instead draws from the argumentation across generations of thinkers that point to the fact that social constructs are influencing the value and the view on women, which is neither a biological necessity nor ethical towards women. The choice of the two authors is based on the fact that both deal with social and political views on biological differences between men and women as the grounds for differences between the two. In contrast, acknowledging that the two authors belong to different generations and philosophical perspectives of feminist thought, the reference to their writing

points to the fact that several myths of biological necessity or inherent differences have already been debunked through their argumentation. The consequences of these myths are still influencing the very ethics of medical processes even today, according to the author's opinion. An unfortunate consequence is that social attitudes stemming from these myths influence the approach to life-saving medical procedures, which caused at least two women harm, or more grievously, death to one of them.

Aim and Methodology

This article aims to offer a feminist ethics perspective on two cases of abortion: Izabela Sajbor in Poland (Vandoorne & Bell, 2022) and the case of Mirela Čavajda in Croatia (The Guardian, 2022). The reason why these two cases were chosen for this paper is the fact that, at the very least in Europe, both stories became highly publicized in the media and opened the debates not only on the two individual cases but on a more general level, what could be the future of women's rights to make choices concerning their health and is the society going backward in terms of advancing reproductive care and preventing reproductive violence and the two countries have been compared on abortion policies even before the case of Mirela Čavajda occurred (Bogdanović & Batsweiler, 2020). This article does not intend to offer conclusions on such a general level, however crucial that debate may be, but to instead offer arguments that could assist in advocating for more substantial attention to the existing problems by acknowledging the necessity of viewing certain aspects of reproductive health through a feminist ethics lens. To achieve this aim, the article offers theoretical insight into what feminist ethics is and how it is related to the question of abortion, with a focus on contractarian perspectives in feminist ethics, to be discussed later in this article. Furthermore, the article offers arguments from different feminist activists and thinkers that deal with the question of how the female body is prescribed socially constructed values. The reason why such argumentation is necessary for this article is because it complements the reasoning that ethical debates on the morality or immorality of abortion are, in fact, grounded in the structural oppression of women and that countering this requires an ethical approach that will bridge these cultural and structural factors (Sherwin, 1991). The article also draws on media reporting of the two abortion cases to present a comparative overview of the two. The purpose is

to not only present the two cases from a feminist ethics point of view but to offer argumentation as to why abortion cannot be separate from this perspective.

Theoretical background

With the writings of Mary Wollstonecraft, and other early feminists, the idea of feminist ethics goes back as early as the 18th century; however, it became imperatively related to eliminating the oppression of women and other oppressed groups with Third Wave feminism of the 20th century. Alison Jaggar defines it as “gendered ethics” that focus on the oppression of women in particular and how to eliminate it (Mackay, N/A).

Feminist ethics explores the gender component in moral practices and values, with the aim of “understanding, criticizing and correcting” (Lindemann, 2005). The approach considers the marginalized perspectives based on gender and attempts to understand how the gender of the marginalized influenced their societal experiences. While there are several approaches to feminist ethics, from those that uphold the binary division of gender to those that focus specifically on the marginalized groups stuck “in-between” the binary division of gender, the commonality to all of the approaches is that feminist ethics assume that “access to power, privilege or limited access to social goods” influences the oppression of societal groups, primarily that of women (Norlock, 2019). Feminist ethics is also described as “a way of doing ethics” (Lindemann, 2005) and, therefore, in theory, deals with many approaches to ethics. The goal remains the same – to offer insights into improving ethical theory (Lindemann, 2005). Furthermore, feminist ethics covers different approaches within itself, from essentialism and separatism to transnational feminism, pragmatism, intersectionality and more. This article focuses on contractarianism in feminist ethics. Contractarianism argues that “moral agents are permitted to critically assess the values of any relationship, especially family relationships that may be oppressive on gendered dimensions” (Norlock, 2019). It dissects preferences that society was persuaded to adapt to in non-ideal circumstances, that are influenced by dominant perspectives. Therefore, moral agents can be persuaded, by societal arrangements to accept patterns of behavior and decision making that are not in favor of their own good (Norlock, 2019).

Why is feminist ethics important in the discussion on abortion? As Sally Markowitz writes, abortion features different types of discourse, including philosophy and ethical theory. Nevertheless, very little argumentation and analysis in the case of abortion relates to women directly. Most of the discussion focuses on the conception of life, at what point, and if at all, a fetus is considered a person. The degree of oppression women – who, by biological characteristics, are affected very directly by abortion – face depends on who answers this question (Markowitz, 1990). Going back to contractarianism, the reason why such a perspective is important to discuss abortion in these two cases is that it addresses changes in societies that previously had much more tolerability and accepted permissibility of abortion, that was legal both in USSR and in Socialist Federative Republic of Yugoslavia, that Poland (Kamman, 2020) and Croatia (Živić, 2018) were part of respectively. In these two circumstances, we have a regression in terms of the status of abortion that can only be accounted for by a change in social arrangements that influence decision-making. Of course, a completely new analysis would be required to assess the generational changes, political system changes, contemporary political cultures since gaining independence, Marxist feminist reading of changes from socialist and communist to neocapitalism in political systems. However, even without such a profound analysis of the two countries, it is evident that a regression in moral acceptability of abortion is evident at least within the governing structures. One could infer, in that case, that the societal attitudes towards abortion were influenced to change. There are many ways, even in feminist thought to approach this discussion. This article argues that the most dangerous combination of factors for women is, on the one hand, the notion that women's biology is used to oppress them and to build a relationship where the body of the woman is subject to the values that society prescribes it. On the other hand, the political and social circumstances in which oppression comes from those who have access to or are protected by government institutions – which is precisely what happened both in Poland and Croatia.

Before going into the concrete examples and trying to confirm or disprove the above statement, let us go back to why specific feminist arguments should be kept in mind for the remainder of the analysis. Due to the limitations of the scope of this paper, the perspective will focus on the definition of reproduction. Reproductive functions of cis-women are a biological imperative – in the sense that biology

dictates who bears what role in a reproductive cycle of a cis-woman and a cis-man, i.e., the men in women whose gender identity aligns with the culturally common definition of their sex assigned at birth as female and male, respectfully (Head, 2020). The reason biology is important, from the author's perspective, is the idea that biology is used as a pseudoscientific way to explain away the oppression of women – and is still relevant in debates today. It is important to go back to arguments proposed by other feminist thinkers that observe that society, in fact, is the one that prescribes values to men and women and, consequently, their bodies. There is almost no need to infer new argumentation on biologism in debates on abortion, considering that many feminist authors have already debated this question. It is however important to reemphasize these arguments, in the light of current cases to redirect the discourse in a manner which will challenge current obstacles to accessibility and ethics of abortion, instead of pseudo-biological myths. For example, in her book *The Second Sex*, Simone de Beauvoir writes on the fundamental human characteristic of contemplating the differences between the male and female. At the same time, in biological reality, those “facts” bear far less meaning than humans prescribe. She works with the notion that the perception of the body is a societal construct, making it subject to ideological perspectives – patriarchal and feminist alike. De Beauvoir writes that the reflection on aspects of biology is entirely a product of human thought. She also notes that “if the biological condition of women does constitute a handicap, it is because of her general situation.” Building on neo positivist manner, one is always reading their version of the truth from their surroundings, so one could deem entirely possible to read de Beauvoir's words as denoting that what constitutes the negative perceptions of biological facts in women is a product of a more comprehensive societal construct, and not of the biological fact itself (de Beauvoir, 1956.).

Furthermore, Evelyn Reed builds on Engels' *Origin of the Family, Private Property, and the State* in explaining how pseudoscientific claims about the biological predispositions of women have been used to oppress them, designating women as the “second sex.” She says that among the most dangerous of all the narratives created is the one that the biological characteristics of women that give them the functions of maternity make them dependent on men to provide for them and their offspring. Furthermore, these “explanations” about the fundamentals of male and

female relationships based on their biology make it even more difficult for women to seek their bodily autonomy and reclaim ownership and equality since nature is perceived as something immovable, unchangeable, therefore, the dynamic in which women because of their role as birth-givers are reliant on men (Reed, 1971). Since the 1980s, women across the globe – from North America, Europe, South Asia, Africa, and Latin America – have started using the language of “self-ownership” or control over one’s own body to redefine identities. In this rhetoric, the term “ownership” is meant to connote the legal definition of ownership – the right of use and obligation to care. By this, women are reemphasizing that they are the ones who have the right to make decisions about their bodies. This naturally has invoked criticism from radical feminists because it stirred commentary that women agree to self-objectification by relating their bodies to property. However, in essence, it is less about the idea of property itself, and more about reclaiming the rights to it. The notion of “reappropriation” of the body for women is key to countering patriarchal narratives that their bodies are somehow serving anyone but themselves and, therefore, could be subject to collective decision-making. It is not to say that men do not suffer the harm of societal pressure on their bodies; for example, amniocentesis – sex preselection – can affect both men and women. However, even such methods are usually used in favor of men-biased societies –cultures and societies have adopted practices of selective abortion of female fetuses (Petchesky, 1995.). The selection of arguments above points to the fact that not only is there oppression of women present in societies but that it is entirely dependent on the values within that society and not on something even as, arguably, immovable as biological preconditions. The reason why this framework is relevant is that it is impossible to discuss practicing moral beliefs as separate from the society in which we are functioning, i.e., applied ethics are dependent on legal codification (exceptionally relevant in the case of Croatia to be discussed later), influences of religious morality, and overall value system within one’s own surroundings. Why is this related to abortion and the two cases the article examines? Because both cases feature circumstances in which the ethics of abortion as a medical procedure are being questioned, disregarding the perspective of the oppressed – in this instance, the women in requirement of abortion - and the direct outcome of which are limitations to the procedure itself and consequently harm to women’s health.

Abortion

Abortion is defined as “the expulsion of a fetus from the uterus before it has reached the stage of viability” (Britannica, 2022) and can occur as a miscarriage (spontaneous abortion) or as induced abortion. Induced abortion is a practice that has been subject to debates for centuries already – from perspectives of theology, philosophy, and law – taking into consideration the reasons for inducing abortion and the circumstances of the conception itself (Britannica, 2022). It has also been framed as a question of freedom, the freedom of will (pro-choice) vs. the freedom to live (pro-life). The pro-choice advocates emphasized women’s right to choose what they do with their bodies (reclaiming the ownership of one’s own choices). The pro-life advocates, however, usually equate abortion to infanticide, seeking it to be completely banned as a practice. Most religious organizations have allowed or allowed abortion to a certain degree, and even in some countries with a high percentage of individuals who identify as religious, abortion is a legal practice. Therefore, it is hard to claim that pro-life advocates root their arguments completely in religiosity, and it is not advisable to generalize the motivation of all pro-choice or pro-life advocates. In that instance, it would be advisable to deconstruct the view on abortion, not from the perspective of the act itself, but from the perspective of what either group perceives as having led up to the act itself. In many instances, pro-life advocates do not deem abortion acceptable, even in instances of rape, sexual assault by a family member, or terminal consequences of the pregnancy for the mother. The protection of decency of life, or life in general, is given in favor of an undeveloped future human being, as opposed to the living and breathing woman (Hasanbegović & Grabovac, 2015.). In “Abortion through a Feminist Ethics Lens,” Susan Sherwin writes that most arguments on induced abortion revolve around the morality or allowability of such a procedure. However, she claims that the only relevant decision-maker on the permissibility of abortion is the pregnant woman herself. All other debates exclude connections to other relevant societal practices oppressive toward women (Sherwin, 1991). While there are many instances in which women can seek induced abortion, and some feminist thinkers like Susan Sherwin consider that it should be available regardless of their reasoning behind it, institutionalized policies on abortion impose different limitations or completely ban the procedure altogether (Sherwin, 1991). The two following examples illustrate the possible consequences of such bans and impositions.

The Case of Poland

While the Soviet Republic under the Bolsheviks in the 1920s was one of the first countries to legalize abortion under all circumstances, different limitations on abortion were reinstated in the countries that became independent since the USSR's dissolution (Kamman, 2020) – Poland included. As recently as last year, the abortion law in Poland has become even stricter. In 2021, the Constitutional Court ruling in Poland made abortion illegal in almost all circumstances, including cases with severe fetus disorders, making it one of the most restrictive laws on abortion in present-day Europe and sparking some of the biggest protests in post-communist Eastern Europe. This law's restriction makes it almost impossible for doctors to act even in those circumstances when the woman's life is in danger (Bennhold & Pronczuk, 2022). One of the cases since the imposition of the court ruling that sparked the protest was the case of Izabela Sajbor. Izabela Sajbor was pregnant, and the doctor found that the fetus she was carrying had severe abnormalities and that there was a high percentage of certainty that it would die in her womb. In the 22nd week of the pregnancy, she went into labor and was hospitalized; she was already suffering significant consequences (fever, convulsions, nausea, and vomiting), but the doctors could not react so long the fetus had a heartbeat – because the current anti-abortion law prevents the doctors from inducing labor or surgery as long as the heartbeats present. This severely increased her chances of infection or sepsis. Ultimately, Izabela Sajbor did not survive the complications of her pregnancy and the doctors' inability to react (Bennhold & Pronczuk, 2022). According to public opinion, only one out of 10 Poles favored the stricter ban. Even though cases like Izabela Sajbor are rare, the dangers for the life of women imposed by judges in a profoundly conservative governmental apparatus are clear. In Poland, the nuances in the legal approach to the topic of abortion – or the necessity for these nuances – are evident. The law permits termination of pregnancy when the health and, consequently, a woman's life is at significant risk.

Nevertheless, what constitutes this “great risk” is unclear – and the doctors remain unable to act on time because of fears of making an illegal move – meaning that unclear position prevents them from acting within, perhaps, the framework of what they would consider ethical. For many pro-choice advocates in Poland, the clarity of the legal provisions is only one part of the issue; the more significant

part is the perception of a consistent erosion of women's bodily autonomy that has been going on for almost three decades after the first limitations on abortions were introduced 29 years ago. The trend of increased control over women's health by a conservative government is worrisome. Magdalena Sroda, ethics professor for the New York Times article, states that such revival of conservative values institutionalized by court rulings "is a return to the discourse of traditional women's roles as wives and mothers," reaffirming the thesis of this article that indeed patriarchal values dictate that a woman's health is being collectively decided by the society, and taking us back to Evelyn Reed who writes on how biology is being used to limit women in achieving equality. The worst-case scenario is when such values have majority support in government – three-fourths of Poles questioned on the topic listed referendum as their preference in deciding on abortion laws rather than the Parliament (Bennhold & Pronczuk, 2022). Since January 2021, when the Constitutional Court of Poland ruled with an almost complete ban, more than 1000 women have sought their rights at the European Court of Human Rights, claiming "grave harm and violation of their rights to privacy and freedom from torture or other ill-treatment" (Human Rights Watch, 2022).

The Case of Croatia

Abortion in Croatia is currently legal until the 10th week of pregnancy, and after that, only in particular circumstances, if the fetus has severe abnormalities or is threatening the mother's life. Church groups have contested the existing provisions for a long time, while gynecologists refused to provide the procedure – making the abortion procedure a contested and controversial topic. The tensions erupted in April and May 2022, with the case of Mirela Čavajda, who was six months pregnant then. The medical examinations proved that the unborn child had a severely dangerous brain tumor (France 24, 2022). Another case from May 2022 in Croatia sparked outrage precisely for showcasing that the process of abortion is not viewed as something impacting women's health – but as an avenue for utilizing the biological imperatives to impose control over women. Even though abortion is legal in Croatia in the circumstances such as this (where the mother or the fetus is in danger), several hospitals in Croatia's capital Zagreb refused to carry out the procedure for Mirela Čavajda. The public attention on the case caused a national and region-wide rage against the judgmental attitudes towards abortion

and protecting her own health, she submitted her case to a medical commission, and the condition of the fetus was further worsening, so she got approval for the procedure. Mirela Čavajda wrote a public letter in which she claimed that both the system and the doctors had prolonged what she called sadism – the option to choose between having her child die inside her womb or give birth to a severely sick child and watch him die (France 24, 2022).

We have previously addressed in this article that morality claims rarely go into the realm of actual philosophical debate – in which case the health of the mother would be certainly a relevant factor, whether it is morally just to let the fetus come to life or save the life of the mother – rather, they are given a moral perspective as a way to impose other values which clearly rank the life of the mother beneath the wants of the society (considering that in instances like Čavajda there is clear medical proof that even upon birth the child would not live a long and especially not healthy life). Many doctors (up to 60%) in Croatia raise the “appeal of conscience” when it comes to abortion procedures in Croatia, even though the procedure itself was legalized in the 1950s. Ultimately, her pregnancy was terminated in Slovenia, and the expenses were covered by the Croatian system (France 24, 2022). Ivana Živković, editor of the activist starter book “On the waves of feminism” (Na valovima feminizma), commented on the overall reproductive injustices in Croatia today. She stated that even codifying abortion will not resolve the challenges of care withdrawal based on “appeal of conscience,” which, in her opinion, is the biggest impediment to abortion access in the country. The appeal itself is regulated through several legal provisions; however, the actual usage of the principle is not monitored. Therefore, there are situations, like that of a state hospital in Zagreb, in which all gynecologists refuse to perform abortions under the “appeal of conscience” without having to justify their grounds or anyone questioning the legality of their actions (Grbac, 2022)

Considering the feminist ethics perspective on the case, it would be prudent to acknowledge the definition of “appeals to conscience,” which, although ambiguous in its meaning, is an unequivocally moral statement – therefore, a part of applied ethics. James F. Childress described the term as ambiguous because there is no apparent reference as to what one is appealing to another’s conscience to sway their actions, one’s own conscience in action, or withdrawal of one’s self from a debate on the justification of actions. The author argues that it is challenging to

distinguish the nuance of the meaning of the term; however, he takes the second meaning to invoke one's consciousness to justify specific actions, as the one that is subject to public policy (Childress, 1979). This particular meaning is essential considering that, as Živković points out, the ability to refuse action based on an appeal of conscience is legal for medical practitioners in Croatia (Grbac, 2022).

In the case of abortion in Croatia, specifically Mirela Čavajda, the feminist ethics perspective is necessary because the refusal to perform an abortion is, in fact, in one's own ethical proclamation encoded in the "appeal to conscience." Even in cases like Mirela Čavajda's, who was carrying a fetus whose chances for health were designated as slim by the doctors and who described the treatment she received as "sadistic," – is it ethical to refuse medical care that would offer the improvement of her health, both physically – but also psychologically? Furthermore, why is not even in such grave circumstances, abortion viewed as a medical procedure? The Guardian also wrote that conservatives and the Catholic Church in Croatia are trying to restrict or outright ban the right to abortion. Most of the Croatian population identifies as religious, and the Church is influential in society. However, the previously examined section on religious perspectives on abortion shows that the Roman Catholic church changed attitudes throughout history regarding the right to abortion. The question remains: are the opinions of believers influenced by the Church intended only for transcendental purity, or is it a means of securing more decisive influence in the society, which has historically been addressing women as inferior? The patriarchal value system works – otherwise, gender equality would be secure. However, a critical remark is that those whose beliefs prohibit them from undergoing a termination of pregnancy are by no means obliged to make this difficult choice. The purpose of securing the right to abortion, and a liberal one at that, is so that it can protect the physical and mental health of those women who are in need or decide to undertake this procedure. The illegality of abortion, as written previously, only makes this process less secure and less accessible – affecting further not only the health of women, but also exacerbate the socio-economic inequality they already may be enduring (The Guardian, 2022). Ultimately, it is bringing us back to the feminist contractarianism in the sense that a moral agent needs to be able to critically access and choose the course of action that will affect them, and in circumstances in which banning abortion is imposed, there are only two potential outcomes.

The first is two unconsciously adapt to the social arrangement that is prescribing immorality to abortion, and the other is two be aware that they are suffering consequences of such a social arrangement – which is limiting their ability to decide what is right for their lives.

Comparative overview of the Izabela Sajbor and Mirela Čavajda cases

A critical note on the comparison of the two cases is that the article compares the individual cases of Izabela and Mirela and comments from the feminist ethics perspective on the imposed predicament in which they were. The comparison does not focus on the social and political contexts in which the two cases happened. Nevertheless, it seems important to note that there are certain similarities between Croatia and Poland, including but not limited to being part of a communist system, the post-communist rise in influence of right-wing political parties, and the influence of the Catholic Church. However, a detailed comparison between the two would be an entirely new research question. A common denominator of the cases is the refusal of medical procedure, i.e., abortion – Izabela was refused abortion due to the strict provisions on the permissibility of abortion in Poland. In contrast, Mirela was refused abortion based on the appeal to conscience invoked by the medical professionals. In both circumstances, the women's health was endangered by the refusal to allow them abortion – resulting in Izabela Sajbor's death. If we take into consideration that in both cases, as there is a polarization in society based on the pro-life argument of anti-abortionists – how can it be ethical to advocate anti-abortion stances on the grounds of saving unborn while at the same time endangering the lives of women, which are carrying a fetus remains a question. The ethical question at hand is how one can measure the value of one life over the life or well-being of another. Trying to answer this question from a feminist ethics perspective would be that the sheer fact disregarded the value of the well-being of Izabela and Mirela that they, as women are under structural oppression, and therefore their perspective was entirely omitted. Authors like Susan Sherwin (Sherwin, 1991) would argue that the reasoning of a woman for abortion is only secondary in the debate of whether abortion should be legal and safe, but rather the point of banning abortion is to maintain the structural oppression of women. Nevertheless, what we see from the two cases here is that on some unfortunate occasions, the question of allowing abortion is not as

straightforward even in situations where one would ethically expect them to be – in the sense of providing the women whose health was at stake with the necessary medical care. However, some would argue, like pro-life supporters in Croatia that were in favor of the stricter abortion regulations in Poland, that such actions of banning abortions are, from their perspective, morally justifiable (Bogdanović & Batsweiler, 2020), making a feminist perspective on the matter necessary as the starting point for the conversation, and not a dividing one.

CONCLUSION

The current discourse on abortion is still being reduced to the ethics of one versus the ethics of others while disregarding the fact that while the debates are going on – women are being left without the necessary healthcare, endangering their lives and limiting their abilities to govern their own choices. Moreover, if we omit the gender component, what would society's opinion be if a headline would read “doctor refuses to perform a life-saving procedure on the patient” instead of “doctor refuses to perform an abortion on a pregnant woman”? One can only guess or hope for research that would maybe give an answer to that question. For now, what remains as a conclusion from the cases is that ethical beliefs in practice, like all social categories, are subject to politics and social constructs, which is why different philosophical disciplines and sub-fields open debates on them in the first place. What creates a problem is when opinions threaten the existence or well-being of others outside of the philosophical realm. Can such opinions, therefore, even be considered ethical? Apparently, when enough individuals turn a blind eye, they can, sometimes even codified by law as in the Croatian “appeal to conscience.” The unfortunate result of those opinions is still the burden of women, which is why highlighting the structural oppression based on gender is still as relevant as it was decades ago. Ultimately, we can even discuss the ethics of the outcome of feminist and non-feminist stances on abortion. The result of non-feminist approaches to abortion is collective bans that potentially harm all women in society. On the other hand, a feminist ethics approach allows those people who wish to have one can receive the medical procedure in a healthy and safe environment while at the same time not imposing any behavior on those whose beliefs do not align with the practice and are not obliged to have an abortion. To push the matter even further, procedures or matters related to an

individual's health should not be subject to the decision-making of the collective because the imposition of the majority's beliefs is bound to be the result of such decision-making and create adaptability to societal preference with reduced critical thinking. In the vastness of the internet, one can read many good or bad prompts for thought; sharing them, however, especially in scientific writing, does not go without trouble – because quoting and crediting the author who is not listed is virtually impossible. Nevertheless, an argument I have come across is too poignant not to at least paraphrase. The general notion of the argument is that there is no medical procedure that a person can receive: one cannot be forced to give blood or donate organs, and one can even refuse procedures with adequate legal preconditions. Even to save the life of the other, one cannot be forced to give a part of oneself because there is the right to bodily autonomy. However, through a complex and historically reinforced value system, women are denied rights over their bodies. Women, in that regard, have less bodily autonomy than a corpse of an organ donor. While the author cannot claim ownership of the originality of this argument, the authenticity of the unknown author's thoughts is an awakening reflection in a sea of pro-choice, pro-life, and where life begins arguments.

REFERENCES

- Bennhold, K., & Pronczuk, M. (2022, June 26). *Poland Shows the Risks for Women When Abortion is Banned*. Retrieved July 15, 2022, from The New York Times: <https://www.nytimes.com/2022/06/12/world/europe/poland-abortion-ban.html>
- Bogdanović, S., & Batsweiler, D. (2020, December 26). *Is Croatia going the way of Poland on reproductive rights?* Retrieved from Deutsche Welle: <https://www.dw.com/en/is-croatia-going-the-way-of-poland-on-reproductive-rights/a-56044929>
- Britannica. (2022, August 24). *Abortion*. Retrieved from Encyclopedia Britannica: <https://www.britannica.com/science/abortion-pregnancy>
- Butler, J. (1993.). *Bodies that matter: on the discursive limits of "sex"*. New York: Routledge .
- Childress, J. F. (1979, July). Appeals to Conscience. *Ethics*, 89(4), 315-335.
- de Beauvoir, S. (1956.). *The Second Sex*. London: Jonathan Cape Thirty Bedford Square London .
- Dittmer, J. (N/A). *Internet Encyclopedia of Philosophy - A Peer-Reviewed Academic Resource*. Retrieved from Applied Ethics: <https://iep.utm.edu/applied-ethics/#H1>
- Duboise, M., & Taylor, H. (2022, March 2). *Stigma causes issues for women's health*. Retrieved July 15, 2022, from The Crimson White: <https://thecrimsonwhite.com/96227/culture/stigma-causes-issues-for-womens-health/>
- France 24. (2022, May 20). *"Enough!" Abortion denial row sparks outcry in Croatia*. Retrieved July 15, 2022, from France 24: <https://www.france24.com/en/live-news/20220520-enough-abortion-denial-row-sparks-outcry-in-croatia>

- Gerstein, J., & Ward, A. (2022, May 3). *Supreme Court has voted to overturn abortion rights, draft opinion shows*. Retrieved July 15, 2022, from Politico: <https://www.politico.com/news/2022/05/02/supreme-court-abortion-draft-opinion-00029473>
- Grbac, A. (2022, July 11). *Ivana Živković: Priziv savjesti ulaže se kako se kome sprdne*. Retrieved from Novosti: <https://www.portalnovosti.com/ivana-zivkovic-priziv-savjesti-ulaze-se-kako-se-kome-sprdne>
- Hasanbegović, D., & Grabovac, T. (2015.). *Feministička čitanja društvenih fenomena: Abortus*. (E. Bošnjak, & S. Gavrić, Eds.) *Gender*, pp. 9-24.
- Head, T. (2020, November). *Definition of Cis-Man: The difference between cis-gender and trans-gender*. Retrieved from ThoughtCo: <https://www.thoughtco.com/definition-of-cisman-721260>
- Human Rights Watch. (2022, January 26). *Regression on Abortion Harms Women in Poland*. Retrieved July 15, 2022, from Human Rights Watch: <https://www.hrw.org/news/2022/01/26/regression-abortion-harms-women-poland>
- Kamman, S. (2020, November 19). *100 years ago, Soviet Russia legalized abortion. Here's what we learned from it*. Retrieved from Live Action: <https://www.liveaction.org/news/100-years-soviet-russia-legalized-abortion-learned/>
- Lindemann, H. (Ed.). (2005). *An Invitation to Feminist Ethics*. McGraw-Hill.
- Mackay, K. (N/A). *Feminism and Feminist Ethics*. In G. Matthews (Ed.), *Introduction to Philosophy: Ethics*. Rebus Community. Retrieved from <https://press.rebus.community/intro-to-phil-ethics/open/download?type=pdf>
- Markowitz, S. (1990). *Abortion and Feminism*. *Social Theory and Practice*, 16(1), 1-17.
- Medical Human Rights Network. (2016, June 15). *Patriarchal attitudes and discrimination of women in health-care facilities*. Retrieved July 15, 2022, from <https://www.ifhhro.org/news/patriarchal-attitudes-and-discrimination-of-women-in-health-care-facilities/>

- Musingafi, M. C., Mafumbate, R., & Khumalo, T. F. (2021). Gender Oppression and Structural Oppression Theories of Feminism . In M. C. Musingafi, R. Mafumbate, & T. F. Khumalo, *Philosophising Experiences and Vision of the Female Body, Mind and Soul: Historical Context and Contemporary Theory*. doi:10.4018/978-1-7998-4090-9
- Norlock, K. (2019). Feminist Ethics. (E. N. Zalta, Ed.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/feminism-ethics/>
- Petchesky, R. P. (1995.). The body as property: A feminist re-vision. In *Conceiving the new world order: The global politics of reproduction* (pp. 387-406.). Retrieved July 15, 2022, from <https://books.google.ba/books?id=KilLFy6TKCgC&lpg=PA387&ots=IczDTY5jff&dq=rosalind%20pollack%20petchesky&lr&pg=PA387#v=onepage&q=rosalind%20pollack%20petchesky&f=false>
- Reed, E. (1971, December). Is Biology Woman's Destiny? *International Socialist Review*, 32(11), pp. 7-11;35-39. Retrieved July 15, 2022, from <https://www.marxists.org/archive/reed-evelyn/1971/biology-destiny.htm>
- Sherwin, S. (1991). Abortion Through a Feminist Ethics Lense. *Dialogue: Canadian Philosophical Review / Revue canadienne de philosophie*, 30(3: Applied Ethics). doi:<https://doi.org/10.1017/S0012217300011690>
- The Guardian. (2022, May 11). *Contentious Croatian abortion goes ahead after medical officials step in*. Retrieved July 15, 2022, from The Guardian: <https://www.theguardian.com/world/2022/may/11/contentious-croatian-abortion-goes-ahead-after-medical-officials-step-in>
- The University of Texas Austin. (N/A). *Ethics Unwrapped*. Retrieved from The University of Texas Austin: <https://bit.ly/3D3lx3u>
- Totenberg, N., & McCammon, S. (2022, June 24). *Supreme Court overturns Roe v. Wade, ending right to abortion upheld for decades*. Retrieved July 15, 2022, from NPR: <https://www.npr.org/2022/06/24/1102305878/supreme-court-abortion-roe-v-wade-decision-overturn>

- Vandoorne, S., & Bell, M. (2022, June 29). *Poland has some of the strictest abortion laws in Europe. Izabela Sajbor's family say those laws are responsible for her death*. Retrieved from CNN: <https://edition.cnn.com/2022/06/28/europe/poland-abortion-law-izabela-sajbor-death-intl-cmd/index.html>
- Živić, P. (2018, August). *Abortus - od ustavnog prava do tabu teme na Balkanu*. Retrieved from BBC News: <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-45120534>

FEMINISTIČKA ETIČKA PERSPEKTIVA O SLUČAJEVIMA ODBIJENOG ABORTUSA ZA IZABELU SAJBOR U POLJSKOJ I MIRELU ČAVAJDU U HRVATSKOJ

Sažetak: U članku se iz perspektive feminističke etike uspoređuju dva slučaja u kojima je odbijeno izvršavanje abortusa, Izabele Šajdor iz Poljske i Mirele Čavajda iz Hrvatske. Na temelju teorije feminističke etike i tekstova feminističkih teoretičarki poput Simone de Beauvoir, Evelyn Reed i Susan Sherwin, kao i medijskih izvješća o ova dva slučaja, autorica tvrdi da strukturalna opresija uzrokuje potpuno zanemarivanje perspektive žena u primijenjenoj etici, u oba konkretna slučaja pobačaja, a koja se ne može temeljiti ni na lažnim mitovima o biološki naslijeđenim razlikama između muškaraca i žena, niti na etici pro-life argumenata, s obzirom na to da zanemaruje život majke. Dva ekstremna slučaja odražavaju okolnosti u kojima društvo, i barem u Poljskoj uz zakonsku potporu vladajućih tijela, nameće zabranu pobačaja. Posljedica takve zabrane je da se abortus ne tretira kao medicinski postupak, već kao sredstvo tlačenja žena, što je vidljivo iz tretmana Izabele Šajdor i Mirele Čavajda. U članku se otvara pitanje etičkog postupanja prema ženama u slučajevima zabrane pobačaja. Rasprave o etici pobačaja obično se fokusiraju na život samog fetusa, a ne na život majke. Žene, u tom kontekstu, postaju predmet šire rasprave i kolektivnog odlučivanja društva i njegovih dominantnih vrijednosti. Kao rezultat, žene gube pristup zdravstvenoj skrbi i tjelesnoj autonomiji. Perspektiva feminističke etike i feminističko poimanje kontraktarizma u etici nužni su za argumentiranje u korist praksi i pristupa koji premošćuju jaz u okolnostima u kojima sigurnost žena i njihovo donošenje odluka o sebi ovisi o popularnim vrijednostima.

Ključne riječi: *feministička etika, kontraktarizam, etika, pobačaj, zabrana pobačaja, Poljska, Hrvatska*

Lejla Burgić

Studentica III godine Odsjeka politologije – Međunarodni odnosi i diplomatija na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.

Katarina Peović, *Sve što je čvrsto i postojano se pretvara u dim... historijski materijalizam kao metoda, kritika i analiza* (Durieux, Zagreb, 2021, 168 str.)

Na jesen 2018. godine, na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu organizirana je konferencija “200 godina poslije: Preispitivanje ideja Karla Marxa” u povodu 200 godina od njegovog rođenja. Odgovarajući na centralno pitanje konferencije – da li je Karl Marx i danas savremen – jedan od učesnika je zaključio kako je takvo pitanje zapravo porazno. Aktualnost Marxa 200 godina poslije zapravo pokazuje da se okolnosti u kojima je on živio i o kojima je pisao nisu mnogo promijenile.

Vitalizacija Marxove misli – u širem ili užem, posrednom ili neposrednom smislu – naročito nakon globalne finansijske krize 2008. godine dobila je na pažnji u intelektualnim i aktivističkim krugovima. I dok su neki od vodećih ekonomista, filozofa, sociologa i politologa sa širokog spektra marksističkog učenja nastojali vratiti prognanog Marxa u glavne tokove intelektualnog mišljenja, dotle su s druge strane nove ljevičarske organizacije i stranke nastojale intervenirati u prilično dezorijentiranom lijevom političkom polju. Neki primjeri, poput španskog Podemosa, nastojali su svoj aktivistički angažman nasloniti na teorijsko-filozofske elemente Chantal Mouffe i Ernesta Laclaua, njihovih teorija o hegemoniji, socijalističkoj strategiji i lijevom populizmu. U jednom se trenutku činilo kako će nove ljevičarske snage kroz političare poput, u prvom redu Berniea Sandersa ili Jeremyja Corbyna, uspjeti preusmjeriti kurs svjetske politike u lijevu stranu.

Email: burgiclejla8@gmail.com

Iako je takav val optimizma zaobišao Bosnu i Hercegovinu, u drugim se jugoslavenskim zemljama javljaju nove ljevičarske partije – Zdužena Levica u Sloveniji (danas samo Levica), Radnička Fronta u Hrvatskoj, Levica u Makedoniji – koje su nastojale upotpuniti i upisati se u ispražnjeni prostor ljevice koji je izgubljena, dezorijentirana i poražena socijaldemokratija ispraznila i kompromitirala. Uz globalni vjetar u leđa koji su dali intelektualno-politički pokreti, činilo se kako su ideje demokratskog socijalizma postale sve prisutnije. Jedna od prvih knjiga koja na našim prostorima i u našem kontekstu pokušava oživjeti marksistički teorijski pristup u praksi, pokazujući kako se oštra polarizacija između teorije i prakse mora napustiti, jeste nova knjiga profesorice sa Sveučilišta iz Rijeke i zastupnice Radničke fronte u Hrvatskom saboru Katarine Peović. Naslov knjige izvorno je sadržan u Marxovoj tezi iz Manifesta: “Sve što je čvrsto i postojano pretvara se u dim, sve što je sveto biva oskrnavljeno i ljudi su naposljetku prisiljeni da na svoj životni položaj i na svoje međusobne odnose pogledaju trezvenim očima” (Marx i Engels, 1998: 60) te nagovještava tezu koju autorica nastoji da iznese. Njena teza ima dvojni karakter – s jedne strane iznose se problemi današnjice izazvani kapitalističkim ideološkim sistemom koji sve brže obuhvata sve veće dijelove svijeta, dok oni, istovremeno, bivaju nadopunjeni tezama i poveznicama iz originalnih tekstova kao što su *Komunistički manifest*, *Sveta porodica* ili *Kapital*. To ne samo da čini te tekstove relevantnima i danas već ukazuje i na sličnost situacije u kojoj se nalazimo. Nesumnjivo kako je globalizacija kao sveobuhvatni proces sa sobom donijela niz promjena ideološkog i svakog drugog tipa. Na ukupno 145 stranica teksta (bez bibliografije i kazala imena) te sedam poglavlja koliko ova knjiga ima, autorica naravno ne može obuhvatiti svu kompleksnost društvene zbilje u kojoj se nalazimo. Marxova djela se razmatraju s aspekta njihove strukturalne važnosti, što zapravo upućuje na relevantnost njegove političke i ekonomske misli u današnjem društvu. Ona marksizam ne svodi na ideološku razinu, na skup ideja, već ga definira kao metodu društvene analize koja se fokusira na klasne odnose i društvene konflikte, a temelji se na materijalističkoj koncepciji povijesti Karla Marxa i Freidricha Engelsa (Peović, 2021: 9). Oživljavajući marksistički teorijski pristup i naučnu metodologiju, oni se tiču načina funkcionisanja ekonomije, a vodeći se historijskim materijalizmom prema kojem ekonomski procesi definiraju i sve druge aspekte društva, na što sugerira i podnaslov njene knjige *Historijski materijalizam kao metoda, kritika i analiza*.

Neoliberalni kapitalizam, kao oblik sistemskog funkcionisanja koji podrazumijeva filozofiju otvorenog tržišta, uz pretjeranu motivaciju za sticanje viška profita, dovodi do negativnih posljedica po prirodu i ljude, a samim tim i društvo i samog čovjeka, udaljavajući ga kroz proces rada od samog sebe. Zbog toga autorica smatra kako osnovni teorijski postulati historijskog materijalizma više korespondiraju danas nego u vremenu u kojem su njegove temeljne studije nastale s obzirom na krizu liberalnih institucija, jačanja rigidne desnice, konzervativizma i regresivnih politika – a bez vidljive alternative i vizije boljeg društva s jedne strane, te privid tehnološkog napretka i, općenito, revolucioniranja proizvodnih snaga s druge strane (Peović, 2021: 144-145).

U prvom poglavlju pod nazivom *Manifest danas, zakočeni modernizam* dat je pregled ideja koje su produkt XIX stoljeća, a svoju su realizaciju doživjele u XX stoljeću, te se tiču same osnove materijalistički determinisanog razvoja, u kojima duhovni život predstavlja refleksiju ekonomske proizvodnje. Uz poraz socijalističkih eksperimenata, te uvidom kako se Komunistički manifest danas čita rjeđe nego ranije, autorica se pita šta bi to sada Marx mogao naučiti od nas (Peović, 2021: 31). Praveći paralelu sa (ne)postojanjem *Manifesta* danas izlaže se i jedan od ciljeva ove knjige, a to je problematiziranje modernih filozofskih studija koje su afirmativne i kritički nastrojene. Peović u nepostojanju *Manifesta* kao oblika sistemskog programa djelovanja vidi dvojake konsekvence. Umjesto da prepozna njihove izvore koji se identificiraju u kapitalističkom načinu proizvodnje i potrebi njegovog prevazilaženja, ono omogućava sveobuhvatan pregled *Manifesta* koji se tada čitao i primjenjivao selektivno, dok ocrtava današnje manjkavosti i politike koja svoje programe, uslijed blokade utopijskih misli, svodi na analizu već postojećih problema i prebacivanje odgovornosti zarad očuvanja postojećeg. Pripisujući propuste moralnoj kategoriji politike, autorica detektira kako to omogućava različite nepravde koje spadaju pod tržišnu utakmicu, čime se prikriva stvarni izvor eksploatacije kapitalizma nezainteresiranog za čovjeka, prirodu i društvo, već prije razvijanje socijalnog darvinizma. Uzročno-posljedična veza prošlosti i sadašnjosti oslikava se i na primjeru proletera, koji postaju prvi slobodni ljudi, u smislu oslobađanja od nameta i kontrole feudalaca, ali istovremeno i najneslobodniji subjekti zbog konstantne potrebe za prodajom vlastitog rada, što se odlično uklapa u današnji svijet gdje se radnik svodi na sredstvo za proizvodnju profita. Egzistencija takvog

čovjeka opravdana je iz perspektive kapitalizma sve dok je on u mogućnosti da taj profit proizvodi. Upravo to omogućava kapitalizam u njegovom brisanju granica između potrebnog rada i viška rada, bez čega on ne bi bio moguć. Za razliku od nekih radikalnijih, savremenih marksista, Peović ovdje nedvosmisleno ukazuje na doprinos onih teorijskih tradicija koje su nadopunile Marxove uvide kako bi oni danas postali relevantniji i primjenjiviji. Tako drugo poglavlje *Sveta porodica ili kritika kritičke kritike* upućuje na važnost postmarksističke teorije u teoriji ideologije nadopunjujući ga konceptom nesvjesnog i razumijevanja pristanka većine na postojeće političko-ekonomske odnose (Peović, 2021: 33). Izlažući genealogiju Marxovog mišljenja, referira se na materijalističku dijalektiku kao kritiku i idealizma i liberalizma. Fokusira se na anomalije tržišta i njegovog zahtjeva za maksimalnom fleksibilnošću, što za rezultat ima problem nestabilnih radnih odnosa, neizvjesnosti prihoda i sveukupni izostanak materijalne osnovice, što skupa čini problem materijalne zbilje kao nešto s čime se liberalni idealizam ne želi suočiti. Kako se ideologija u posljednjoj instanci živi, njezine posljedice osjećaju se na tijelu subjekta i u materijalnim uvjetima života, pa autorica život i posljedice ideologije objašnjava kroz poređenja koja pozicioniraju idealistička prebacivanja liberalnog narativa naspram psihoanalitičkog metoda Sigmunda Freuda i njegove teorije ‘podsvjesnog ili nesvjesnog’ (Peović, 2021: 59). Takvo jedno prebacivanje se javlja kao mehanizam kojim bi se otklonila neka neugodna misao, gdje se ona prebacuje na srodnu, ali potpuno različitu temu sa jednako privlačnom energijom zaposjedanja. Loši materijalni uslovi života se u svijesti potiskuju i prebacuju na misao koja stvara manje neugodne interpretacije. Navođenjem konkretnih primjera svake socijalne nepravde i davanjem ljudskog lica svakom problemu s kojim se ti ljudi susreću, materijalizam je uspješno izbjegavao takva prebacivanja i otklon od problema. S druge strane, idealistički opisi tih istih problema izneseni su na način kojim se zaobilazi njihova srž i zanemaruje stvarni uzrok koji treba biti predmetom rješavanja. Time se uzroci, koji potiču iz kapitalističkog načina proizvodnje, nastoje prebaciti u kolektivno nesvjesno, koje često postaje jedini način funkcionisanja jer, opet praveći paralelu sa psihoanalizom, ljudi nakon traumatičnog iskustva nastoje potisnuti ono što je dovelo do traume na prvom mjestu, kako bi im život bio podnošljiviji, tj. žive kapitalistički, iako je kapitalizam taj koji ih je natjerao na potiskivanje. Ove refleksije podsjećaju na uvide Maxa Webera iz njegove *Protestantske etike i duha*

kapitalizma, gdje navodi da psihološki podsticaj shvatanja rada kao jedinog sredstva koje omogućava stanje milosti dovodi do legalizovanja iskorištavanja specifične radne revnosti koja je neophodna za održanje kapitalizma onakvim kakav jeste. Stoga, ono što kapitalizmu daje njegovu snagu jeste upravo moć stvaranja nesvjesnog uniformiranog načina mišljenja, života, rada i načina proizvodnje koji doprinosi održavanju sistema.

Treće poglavlje, pod nazivom *Engels i Marx – položaj i 'idealni presjek' kapitalizma*, osvrće se na osnovne elemente koji određuju neko društvo kapitalističkim, a koje iznosi Marx. Ulazeći u odnos Marxa i Engelsa, Peović (2021: 81), nasuprot autorima koji Marxa gledaju kao profinjenog intelektualca, a Engelsa optužuju kao popularizatora i pojednostavljenog Marxa, zapravo ukazuje na Engelsovu važnost u profiliranju marksističke teorije i historijskog materijalizma. Iako je korisnost takvog pristupa neupitna i izuzetno važna za njihovu konkretnu primjenu, referirajući se na *Komunistički manifest* kao egzemplarni primjer Marxovog i Engelsovog nastojanja da znanstvene interpretacije "približe" širokim masama, tj. populariziraju teoriju, neki mu autori poput Michaela Heinricha nalaze zamjerke. Heinrichov prigovor historiografskom čitanju Marxovih djela koja se, navodno, udaljuju od kompleksnosti pružene unutar njih samih, autorica smatra pogrešnim. Namjesto čitanja Marxovog *Kapitala* kao uvida u neki specifično vremenski i prostorno određen kapitalizam, Peović upravo uvidom u rana Engelsova djela ukazuje na to da on kapitalizmu pristupa kao načinu proizvodnje u kojem se analitički "traži 'idealni presjek' kapitalizma, a ne njegove specifičnosti" (Peović, 2021: 83). Tako Engels u *Položaju radničke klase*, navodeći primjere kapitalizma u Engleskoj u periodu 1842–1844, a zatim i Njemačkoj, nastoji doći do temeljnih odrednica kapitalističke unutrašnje organizacije. Postavljaju se i opisuju uzroci i elementi koji daju iste rezultate, bez obzira na vrijeme i mjesto, što ih čini relevantnima i izdvaja iz izoliranog okvira specifičnosti koja nastaje samo jednom – "statistika i prikupljanje podataka koji kvantitativno prikazuju uvjete života ljudi u određenom periodu i geografskom prostoru za kritiku političke ekonomije su ključni" (Peović, 2021: 85). Osim razmatranja osnovnih postavki kapitalizma, razlažu se i karakteristike koje su dovele do stvaranja proletarijata, što je izloženo u *Položaju*, gdje njegovim praćenjem možemo razumjeti i dosadašnji progres društva. Tehnološki razvoj stvorio je proletarijat, a proletarizacija je bila ključna za stvaranje punog kapitalističkog

tržišta, koje će nastaviti producirati proletarizaciju još većih razmjera, što znači da tržišna kompetencija stalno stvara pritisak da se diže razina radne eksploatacije kao uvjet za preživljavanje i reprodukciju. Ono što Marx i Engels smatraju ključnim jeste to da je sloboda ostvariva samo kroz zajednicu, što predstavlja veliki dio materijalističkog tumačenja svijeta. U pitanju slobode, tehnologija igra ključnu ulogu. Marx obrazlaže da je tehnologija radnicima koristila naprosto time što im je nametnula nužnost socijalne reforme kojom bi bilo učinjeno da strojevi ne rade protiv radnika, već za njih. Dok oslobađa radnika od dosadnih i teških poslova, ona istovremeno stavlja iste te radnike u podređen položaj – ovaj put mašini. Uniformizacija rada, kreiranje potreba i želja i maksimalno odvajanje radnika od proizvoda njihovog rada, osnovne su karakteristike svijeta u kojem i danas živimo. Tehnologija mijenja način rada i time nastavlja otežavati položaj radnika, pri čemu je, paradoksalno, ograničavanje dosegnutih radničkih prava povezano s tehnološkim razvojem. Uz primjer današnjeg *uberiziranog* radnika koji radi dulje nego srednjovjekovni seljak, a kojeg autorica navodi ranije (Peović, 2021: 25), tu su jednako i primjeri tehnoloških divova poput Amazona i Applea koji pokreću model poslovanja gdje moć leži u rukama nekolicine pojedinaca koji se oslobađaju odgovornosti zapošljavanja kroz tehnološki omogućene procese. Tako kontrola, gdje se radnicima upravlja putem algoritma i online platformi, proces rada čini sve apstraktnijim i udaljenijim za radnike, a efikasnijim i jeftinijim za poslodavca.

Poglavlje *Marx, znanost i tehnologija* nastavlja obradu pitanja ekonomskih procesa koji, prema Marxu, oblikuju i uslovljavaju neekonomske procese. Kapitalistički ustroj, kao poredak produkcionih odnosa, načina proizvodnje i distribucije, postavlja kapital kao osnovnu mjeru vrijednosti. Time se zahtijeva podređenost svega ostalog – pa i radničke klase – nužno ostavljajući žrtve iza sebe – u prvom redu čovjeka i prirodu. Ovo poglavlje istražuje odnos Karla Marxa prema tehnologiji i nauci s obzirom na to da Peović primjećuje Marxa kao jednog od rijetkih filozofa koji ima konkretan odnos prema njima (Peović, 2021: 101). Kako za Marxa tehnologija nije samo primijenjena nauka već temelj historijske i ekonomske mijene (Peović, 2021: 102), to se i u ovom slučaju može naći relevantnost njegove misli kada govori o dijalektičkoj inverziji i tome kako kapitalizam sam stvara oružje za svoje uništenje. Izlaz iz kapitalističke mašinerije Marx nalazi u tranziciji u komunizam. To vidi kao nužnost proizašlu iz unutrašnjih kontradikcija kapitalizma te postojećeg konflikta pretvaranja rada u oblik

vrijednosti koji radnika svodi na alat u rukama kapitala. U tom slučaju, gdje uprkos konstantnom napretku tehnologije broj radnih sati ostaje isti zarad što većeg profita, progres ne znači nužno napredak i boljitak. Postavlja se na koncu pitanje mogućnosti realizacije Marxove zamisli transformacije društva s obzirom na dostignuti stepen razvoja, gdje se kao objašnjenje i rješenje nudi formacija koja izlaže kapitalizam i socijalizam kao ideologije koje dijele način proizvodnje, ali se razlikuju po društvenom okviru. Akcentirajući uvide Paula Cockshotta koji izlaže tri stepena tranzicije u komunizam, Katarina Peović zaključuje kako je demokratski socijalizam komunizam 21. stoljeća. Kroz njega, globalni zahtjevi za pravednijim društvom preklapaju se sa jugoslavenskim naslijeđem samoupravnog socijalizma – demokratski socijalizam “stavlja naglasak na (direktno) demokratsko planiranje kao ‘zamjenu’ za autoritarno centralno planiranje”, pri čemu takvo “direktno demokratsko planiranje omogućava forme kao što su participativno budžetiranje i referendumsko odlučivanje o ključnim političkim pitanjima, što je danas tehnološki jednostavno izvodivo” (Peović, 2021: 118). Iako se ovdje ne referira direktno na svoja ranija istraživanja iz te oblasti, autorica tu tezu kroz knjigu produbljuje materijalističkim čitanjem novih digitalnih i informacijskih tehnologija (Peović, 2021: 119), poput otvorenog koda kao primjera utopijskog projekta slobodnog pristupa, čiji motiv nije produktivnost ili profit, već reakcija korisnika na pravo korporacija da posjeduju softver (Peović, 2021: 111).

Poglavljem *Komunistička hipoteza* nastoji se skrenuti pažnja na težnju ka prevazilaženju forme privatnog vlasništva, koja nakon svoje demonizacije i utopizacije od strane drugih sistema do izražaja dolazi nakon ekonomske krize 2008. godine. Autorica u ovom dijelu ispituje teze Alaina Badioua, filozofa koji nastupa ispred ideje afirmacije komunizma u kojem, iako izostaje materijalistička interpretacija društvenog konflikta, “hipotetički zamišlja komunizam – smještajući ga u okvir paradoksalnog ‘idealističkog materijalizma’ – upotpunjujući dijalektički materijalizam idealističkim uvidima” (Peović, 2021: 123). Time on zagovara novi oblik, koji naziva ‘politikom bez stranke’ koja “ne znači neorganiziranu politiku”, jer je svaka politika kolektivna, pa je tako “organizirana na ovaj ili onaj način. ‘Politika bez stranke’ znači da politika ne nastaje iz stranke. Politika nastaje iz stvarnih situacija, iz onog što možemo reći i učiniti u tim situacijama.” (Badiou i Hallward, 1998: 113; prema Peović, 2021: 123). Badiou navodi da je potrebno krenuti od političkih procesa i nadvladati ideju politike kao reprezenta određene

grupe osmišljene kao klase, što dovodi do pitanja koje i sama autorica postavlja, a koje glasi: može li onda Badiouova kritika biti marksistička? Postavljeno pitanje navodi na razmatranje mogućnosti primjene ideja zastupljenih u djelima Marxa i Engelsa, kao i same Badiouove interpretacije komunističke hipoteze kao načina promišljanja komunizma. Praveći poveznicu sa matematičkim primjerom Fermatovog teorema koji se rješavao preko 300 godina, navodi da “komunističku hipotezu ne treba odbaciti zbog problema realno postojećih socijalizama, već nastaviti propitivati uzroke poraza u pojedinim historijskim realizacijama. (...) Poraz je, dakle, samo povijest dokazivanja hipoteze, pod uvjetom da se hipotezu nije napustilo” (Badiou, 2010: 6-7; prema Peović, 2021: 126).

Posljednja dva poglavlja, *Nejednaki razvoj i mentalitet* i *Kapital*, osvrću se na polaznu tačku i Marxov *Kapital*, govoreći o namjerama nastajanja tog djela, koje nije bilo reakcionarno, već strukturalno. Apstrakcija Marxove misli koja se očituje u pronalaženju temeljnih karakteristika sistema i općih zakona u formi kritike političke ekonomije jeste upravo ono što čini Marxovo djelo važnijim danas nego što je to bilo socijalističkim samoupravljačima. Navodom kako “zemlje koje su industrijski razvijenije pokazuju onima manje razvijenima sliku njihove vlastite budućnosti” autorica opravdava njegovu relevantnost danas (Peović, 2021: 140). Ne kritiziraju se rezultati političke ekonomije, nego način na koji ona postavlja sama pitanja. A njeni načini danas zahtijevaju vrstu kritike koju je Marx davno izložio. Kapitalistički način proizvodnje ne zadovoljava potrebe, već stvara vrijednosti gdje su radna mjesta samo sporedni proizvodi kretanja kapitala. Kapital se konstantno nastoji oploditi, postati vrijednost, što u svom procesu stvara nikad veće razlike između centra i periferije, nerazvijenih i razvijenih zemalja, jednom riječju, stvara nikad veću nejednakost koju je teško prevladati jer zemlje u boljoj poziciji nastoje zadržati takvo stanje.

Knjiga *Sve što je čvrsto i postojano pretvara se u dim...* autorice Katarine Peović, u konačnici, upozorava nas na to da Marxove ideje nisu doživjele svoju potpunu realizaciju, pa time ni poraz kroz realno postojeće socijalizme da bi ih se zbog toga ostavilo postrani i tjeralo na zaborav. No, njeni uvidu ne odišu pesimizmom. Upravo suprotno, Peović akcentira kako su Marx, ali i Engels – kojeg se često nepotrebno zapostavlja – danas relevantniji nego ikada. Historijski materijalizam kroz njihova djela i dalje je aplikativan – i kao metoda, kritika i analiza kapitalizma koji je trenutno u svom punom postojanju obuhvatio svijet. S druge strane,

ljevica je danas više sklona deskripciji i teoretizaciji nego empiriji i konkretnom djelovanju shodno zamišljenim ciljevima. Peović kroz knjigu revitalizira vrijednost Komunističkog manifesta koji upravo spaja ovo dvoje, gdje se teorija sadržana u kritici kapitalizma nastoji primijeniti u obliku politike, kao aktivnosti kojom se poboljšava postojeća situacija u društvu i ekonomiji. Poentiranjem te dvostruke prirode, autorica osporava tvrdnje da su Marxova djela ograničena na samo jednu historijsku epohu. Ona se osvrće i na komentare i tumačenja drugih autora, komunicirajući s njima na način da i čitatelju dopušta samostalnu procjenu važnosti originalnih djela i njihovih interpretacija. Jedino je s takvim stavom, po njenim uvidima, moguće napraviti korak ka obuzdavanju kapitalizma koji se sve brže i sve nehumanije širi – analognim, ali i digitalnim vezama i mrežama, podređujući cjelokupne društvene odnose, pri čemu nužnosti nejednakog razvoja, jasno, proističu iz samog kapitalističkog načina proizvodnje. Time njen doprinos izlazi iz okvira 145 stranica ove knjige i širi se kroz tumačenja svih onih koji je čitaju, u nadi da će ih i primjenjivati.

LITERATURA

- Badiou, Alain i Hallward, Peter (1998) *The History of the Communist Hypothesis and Its Present Moment*, London – New York: Verso.
- Badiou, Alain (2010) *The Communist Hypothesis*, London – New York: Verso.
- Marx, Karl i Engels, Fridrih (1998) *Komunistički manifest*, Zagreb: Arkzin.
- Peović, Katarina (2021) *Sve što je čvrsto i postojano pretvara se u dim... Historijski materijalizam kao metoda, kritika i analiza*, Zagreb: Durieux.
- Weber, Max (1989) *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Sarajevo: Veselin Masleša – Svjetlost.

Belma Buljubašić

Vanredna profesorica na Odsjeku za komunikologiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu i doktorantica na Odjeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.

Martin Previšić, *Povijest Golog otoka* (Fraktura, Zagreb, 2019, 640 str.)

Suočavanje s užasima koje su proizveli ratovi vođeni devedesetih godina prošlog vijeka pokazalo se kao neuspješan proces. Svaka od tri zaraćene strane ima svoju verziju prošlosti, a suočavanju ne pomažu ni obimni dokumenti iz Haškog tribunala i domaćih sudova, svjedočenja žrtava i brojni arhivski materijali, pa se taj proces svodi na minimiziranje krivice sopstvenog naroda, negiranje, relativizaciju i prešućivanje. Iako se s tom prošlošću suočavamo gotovo trideset godina, nismo otišli niti jedan korak dalje od devedesetih. U takvoj društvenoj klimi nema mjesta ni za kakav dijalog, a žrtve su nažalost postale sredstvo za međusobne obračune. Kada je o prošlosti riječ, često se u događaje iz devedesetih upletu i dešavanja iz Drugog svjetskog rata, ali ne da bi se rasvijetlili užasi i zločini iz oba rata, već da bi se produbio sukob i raspravljalo o vječnom pitanju na koje svako ima drugačiji odgovor – ko je koga više ubijao i ponižavao. Takav proces je dehumanizirajući i za žrtve i za preživjele. Žrtve se svode na statistike i brojke, a preživjeli se dodatno ponižavaju negiranjem onoga što se desilo njima i ubijenim članovima njihovih porodica, čime se međunacionalni jaz svjesno i dodatno produbljuje. Nemogućnost suočavanja sa recentnom prošlošću iz devedesetih pomjerila je iz fokusa neke druge, također veoma bitne procese i događaje iz dvadesetog vijeka. Između Drugog svjetskog rata i ratova iz devedesetih ostaje cijeli period

socijalističke Jugoslavije. Ta se prošlost uglavnom zaobilazi – sve ono što je bilo i dobro i loše u toj državi se ne promatra argumentovano i kritički, ne računajući aktivnosti pojedinih nevladinih organizacija koje nemaju naročito veliki domet. Jugoslavija je zapravo prisutna u javnom prostoru kada treba izbaciti poneku floskulu o mračnom komunizmu koji je gušio ljudska prava i slobode, odnosno kada se veličaju sistemi koji su uspostavljeni raspadom SFRJ u kojima vladaju korupcija, nezaposlenost i opšte siromaštvo. S druge strane imamo romantizaciju Jugoslavije kao države, čak i kod generacija koje nisu bile ni rođene u vrijeme njenog postojanja, što je posljedica narativa koji dolaze od generacija stasalih u Jugoslaviji i kojima je ta država u poređenju sa onim u čemu sada živimo idealna i prosperitetna zemlja. U većinskom slučaju, kod obje skupine ljudi je prisutan jak emotivni naboj lišen konkretnijih argumenata, a protok vremena je učinio i da se određene stvari posmatraju nerealno, odnosno da im se dodaje ili oduzima na značaju. Jedna od jugoslavenskih tema o kojoj svi barem ponešto znaju je Goli otok. O Golom otoku se, uglavnom, zna veoma površno, uprkos brojnim knjigama i publikacijama, člancima i činjenici da se ova tema često obrađivala i u književnosti, a nalazimo je i u igranim i dokumentarnim filmovima i drugim videosadržajima. U shvatanju ogromne većine ljudi, Goli otok je mjesto u koje su odvođeni kriminalci, nacionalisti, oni koji su se ogriješili o narod, učinili tešku korupciju ili podrivali bratstvo i jedinstvo. To potvrđuju i brojni komentari ispod svakog online članka u kojem se obrađuje ova tema, gdje ogromna većina smatra ovo mjesto idealnim za kriminalce i nacionaliste, pa se u većini tih komentara zaziva ponovno uspostavljanje jednog ovakvog mjesta.

S druge strane, dio ljudi koji je i čuo za golotočke torture misli da je priča predimenzionirana, da to dolazi iz nacionalističkih krugova koji žele demonizovati Jugoslaviju i svesti je na mučilište za neistomišljenike.

Knjiga *Povijest Golog otoka* autora Martina Previšića daje odgovore na sva pitanja vezana za Goli otok. U pitanju je obimno istraživanje koje detaljno pojašnjava političke razloge koji su doveli do uspostavljanja Golog otoka i ostalih logora u koje su odvođene pristalice Staljinovog Informbiroa, organizaciju logora, nehumane uslove unutar logora, način izricanja kazni, sudbinu ovih ljudi nakon što je psihička i fizička tortura u logoru okončana. U toku istraživanja, Previšić je intervjuisao i preživjele logoraše (njih 24), kao i jednog *udbaša* Jovu Kapičića. Svjedočanstva ljudi koji su prošli kroz torturu Golog otoka iznimno su važna za

knjigu, uzimajući u obzir da su u vrijeme istraživanja to bili ljudi u podmakloj životnoj dobi i da veći dio njih nije ni dočekao da knjiga bude objavljena. Sama knjiga je proširena verzija Previšićeve doktorske teze odbranjene na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Ono što ovo istraživanje čini posebnim i dragocjenim u odnosu na sva dosadašnja je obimna građa koja je korištena, odnosno što su u vrijeme višegodišnjeg istraživanja otvoreni arhivi Udbe, čime se priča o Golom otoku konačno mogla sklopiti do kraja. Knjiga (pored zahvala, napomena, predgovora, bilješki, literature itd.) sadrži sedamnaest poglavlja. Autor u prvom poglavlju detaljno pojašnjava odnose Jugoslavije i SSSR-a, počevši od osnivanja Komunističke partije Jugoslavije, članstva u Partiji, staljinizacije i sovjetizacije nakon Drugog svjetskog rata, što je neophodno da bi se shvatio širi kontekst političke klime u tadašnjem društvu. Sovjetizacija se najviše vidjela kroz jugoslavensko školstvo svih nivoa – od osnovne škole do fakulteta, slanje vojnih kadrova u sovjetske vojne škole, tako da je već u 1948. godini bilo jasno da je KPJ sovjetizovala sve pore jugoslavenskog društva (str. 45). O uzrocima sukoba Staljina i Tita dat je širi prikaz tadašnje geopolitičke situacije, pozicije i stavova komunističkog rukovodstva Jugoslavije, kao i detalji vezani za tri pisma koja je Staljin poslao KPJ, a koja su prethodila objavljivanju čuvene Rezolucije Informbiroa. U trećem pismu Staljin je upozorio na posljedice koje će uslijediti ukoliko Jugoslaveni ne dođu na sastanak Informbiroa (str. 47-57).

Rezolucija Informbiroa koja je objavljena 28. juna 1948. godine imala je za cilj ukloniti Josipa Broza Tita, odnosno sugerise se da “zdravi partijski elementi” koji su vjerni marksizmu i komunizmu i jedinstvenom socijalističkom frontu prisile rukovodstvo da se vrati internacionalizmu i učvrsti socijalistički blok. Jugoslavija je ostala sama, bez veza sa Zapadom i isključena iz Informbiroa (str. 56-57). U drugom poglavlju autor objašnjava ko su bile Staljinove pristalice, tzv. ibeovci, informbiroovci ili ibeaši, kako su ih zvali, odnosno oni za koje se smatralo da su ostali vjerni Staljinu nakon donošenja Rezolucije IB-a. Jasno je, naravno, da je nakon sovjetizacije i odanosti Staljinu uslijedio šok kod velikog broja komunista, kada je nekadašnji drug preko noći postao glavni neprijatelj Jugoslavije. Neki su bili toliko zbunjeni da su podržavali i KPJ i Rezoluciju, a neki su se čak smatrali građanima SSSR-a, što ukazuje na to da je intenzivna sovjetizacija ostavila dubok trag u društvu i da nije bilo lako promijeniti dotadašnje stavove (str. 71).

Ibeovci su bili prilično heterogena skupina, nije to bila grupa istomišljenika jednakih shvatanja i načina podrške i nisu svi otvoreno podržavali Rezoluciju i Staljina. Čak su i oni koji su bili nezadovoljni kolektivizacijom bili proglašavani ibeovcima, što ukazuje na ozbiljnu društvenu paranoju koja je vladala u redovima KPJ (str. 76). Inače, u tim poslijeratnim godinama, Jugoslavija je bila srušena i siromašna zemlja i ljudi su vrlo teško živjeli, što je situaciju učinilo još kompleksnijom. Praćenja udbaša bila su često potpuno neracionalna, primjera radi, pratili su da li se neko od članova Partije druži s ibeovcem, ili je sjedio za istim stolom sa njima i “uživao” dok su pričali viceve i sl. (str. 84-85). Neki su podržavali SSSR ideološki, drugi iz ekonomskih razloga, treći su bili zbunjeni, a neki se nisu ni izjašnjavali, ali su bili pod sumnjom zbog društva u kojem su se kretali. O samoj dezorijentaciji i zbunjenosti svjedoči jedan od Udbinih elaborata iz 1949. godine u kojem je navedeno da neki članovi Partije svaku nepravilnost povezuju s Informbiroom, iako im nije ni jasno šta je Informbiro (str. 97).

U trećem dijelu knjige opisane su metode hapšenja ibeovaca i istražne metode, u četvrtom su objašnjeni načini kažnjavanja, a u petom put do Golog otoka. Prvo je slijedilo hapšenje, onda se provodila istraga, zatim formalno kažnjavanje ili suđenje pa deportacija na Goli otok (str. 104). Kada su u pitanju istražne metode, to su uglavnom bila svjedočanstva drugih ibeovaca (str. 114). Previšić u knjizi detaljno objašnjava način vođenja istrage, pitanja koja su se najčešće pojavljivala u tim iscrpnim ispitivanjima u kojima su ljudi psihički mučeni, i mogućnostima da neko od uhapšenih bude pušten na slobodu, što se urijetko dešavalo. U tome su mu svakako pomogla i svjedočenja nekadašnjih logoraša koji su detaljno opisivali istražni proces. Priznanja uhapšenih su se često iznuđivala udarcima (str. 131). Proces istrage je završavao priznanjem da uhapšeni podržava Staljina i dobivanjem imena drugih koji su njihovi istomišljenici (str. 137). Prema podacima Udbe, 35.041 član KPJ izjasnio se da podržava Rezoluciju Informbiroa (str. 145).

Najveći broj zatvorenika je kažnjen tzv. administrativnim putem – njih 10.999, a ove kazne su izricale komisije i vijeća i uglavnom su ovim kaznama kažnjavani civili za *lakša* djela (str. 144-147). Sudskim putem su uglavnom (bilo je i civila) kažnjavani oficiri i podoficiri Jugoslovenske armije za veće prekršaje i ovim putem je osuđeno 4.340 ljudi (str. 152-153). Također, bilo je nekoliko sudskih procesa koji su dobili znatno veći publicitet (str. 162).

Sabirni centri za osuđene ibeovce bili su Beograd i Zagreb, odakle su ljudi u prljavim i nehigijenskim vozovima koji su služili za prevoz stoke prebacivani u Bakar, neki su čak bili vezani lisicama ili konopcima sve do Golog otoka, na koji su prebacivani brodom Punat (str. 173-180). O atmosferi koja je vladala u vozovima doista je mučno čitati – od toga da su svi obavljali nuždu u jednu posudu (kiblu) koja se vrlo rijetko praznila, pa do hrane i malih količina vode koje su davali osuđenicima. Po dolasku u Bakar, ljudi su tjerani da upadaju u brod Punat koji ih je prevezio na Goli otok, iako su postojale stepenice, pri čemu su brojni od njih dobili ozbiljne ozljede (str. 180-181).

U narednim poglavljima autor iscrpno objašnjava kako je osnovan logor na Golom otoku, koji su još logori postojali u Jugoslaviji osim Golog otoka (jer Goli otok jeste najpoznatiji, ali nažalost nije jedini), načinu na koji je bio organizovan Goli otok, kako je izgledao svakodnevni život u logoru, kako su se odvijali praznici i da li su bile dozvoljene posjete članova porodice, o bolestima koje su harale logorom zbog nehigijenskih uslova, poslovima koje su radili logoraši, kao i kulturnim sadržajima na Golom otoku, samom izgledu logora na Golom otoku, ozloglašene Petrove rupe itd.

U posljednja tri poglavlja čitatelji mogu saznati brojne statističke podatke o Golom otoku, koji pokazuju nacionalnu strukturu zatvorenika, broj muškaraca i žena koji su ovdje bili zatvoreni, podatke za svaku godinu itd., kao i o sudbini ibeovaca kada su se konačno našli na slobodi nakon svih psihičkih i fizičkih tortura, te kako su se dešavanja na Golom otoku kasnije odrazila na ovu socijalističku državu koja je bila izrazito birokratska sa ograničenim ljudskim pravima. S obzirom na to da je veoma zahtjevan posao predstaviti ovako sadržajno istraživanje na kojem je autor radio godinama, a koje obiluje mnogobrojnim detaljima i podacima, fokusirat ću se na neke do sada manje poznate detalje o Golom otoku, kao i one koji slikovito opisuju strahote ovog logora, koji nije bio zatvor za politički preodgoj, kako se to često minimalizuje, već jezivo mučilište koje se ni po čemu nije razlikovalo od nacističkih ili Staljinovih logora.

Podatak koji je vrlo mučan, iako je većina stranica vrlo teško provarljiva i teška za čitanje, jeste dolazak tzv. bosanske grupe ili Bosanaca, koji su u logor stigli oko mjesec dana nakon prvog dolaska zatvorenika. Ta skupina je bila sastavljena od različitog društvenog šljama koji je služio zatvorske kazne, dio su bili četnici i

ustaše, dio kriminalci koji su imali zaduženje da na sadistički način “preodgajaju” zatvorenike. Kao zamjenu za svoje “usluge” izbjegli su višegodišnju zatvorsku kaznu na koju su bili osuđeni u Centralnom zatvoru Bosne i Hercegovine (str. 202-207). Ova grupa učestvovala je u organizaciji špalira, odnosno dočekivanja nove grupe zatvorenika koje su drugi zatvorenici vrijeđali i pljuvali, a u proljeće 1950. godine počelo je i fizičko nasilje nad novopridošlim zatvorenicima (str. 207-209).

Na Golom otoku su izgrađena četiri logora: Stara žica, Velika žica, Radilište 101, poznatije kao Petrova rupa, i Radilište 5, u kojem su bile smještene žene. U samom logoru bila je izrazito hijerarhijska struktura, a najteža kazna unutar logora bila je *bojkot* (str. 318). To je značilo da neko od izabranih logoraša treba da iznese svoj stav o Rezoluciji Informbiroa, odnosno da napada samog sebe i priznaje da je ibeovac. U paviljonu u kojem se to odvijalo atmosfera je bila huškačka, odnosno atmosfera linča. Ukoliko se verzija razlikovala od isljednikove, slijedio je bojkot. Bojkotovani kažnjenici su morali nositi drugačiju boju odjeće kako bi se razlikovali od ostalih i niko im nije mogao pomagati. Hrana je ionako bila vrlo oskudna u ovom logoru, a bojkotovani nisu dobivali dodatak na hranu, kao ni cigarete, a četiri sata su morali čuvati posudu u koju su drugi zatvorenici obavljali nuždu, što je značilo da sve te sate moraju biti nageti nad tom posudom koja se zvala kibla (str. 319-320).

U zloglasnoj Petrovoj rupi uslovi su bili najteži, tu je bila smještena tzv. partijska elita koja se otvoreno izjasnila za Rezoluciju Informbiroa (str. 450). Iako je dio poslova koji su obavljali logoraši bio besmislen, kao premještanje kamena sa hrpe na hrpu, Goli otok se razvio u ozbiljan industrijski kompleks, a tri glavne proizvodne grane bile su obrada drveta, obrada kamena i obrada metala (str. 355). Tzv. teraco pločice (sivo-crne pločice koje se nalaze u stubištima zgrada izgrađenih u Jugoslaviji, ali u drugim javnim i privatnim objektima) proizvedene su na Golom otoku. Gotovo nadrealnim se čini podatak da su logoraši u sklopu Golog otoka imali i kulturno-umjetničke sadržaje. Prikazivani su igrani filmovi, igrane su se predstave i bio je muzički program, što su bili rijetki momenti predaha i zatvorenika i službenika sa Golog. Primjera radi, svake dvije do tri sedmice puštani su igrani filmovi, izvodili su se komadi jugoslavenskih pisaca. S obzirom na to da su na ovom mjestu robijali ljudi različitih zanimanja, oni su bili i za scenografiju, kostime, perike, ali i kao glumci i sl. (str. 413-420).

Budući da su uslovi unutar logora bili neuslovni i nehigijenski i da je tek 1952/1953. izgrađen sanitarni čvor, te da nije bilo vode na Golom otoku i da je hrana bila mizerna, logično su se pojavile brojne bolesti. U septembru 1950. pojavila se epidemija dizenterije, a u proljeće 1951. epidemija tifusa (str. 390-396). Pored ovih bolesti, zatvorenici su patili od brojnih bolesti, bili su izmučeni i pothranjeni.

Na Golom otoku je robijalo oko 13.000 ljudi (str. 468), umrlo ih je 287, od čega četiri žene, a ako se gleda nacionalna struktura, najviše je bilo Srba (44,24%) i Crnogoraca (21,07%) (str. 469).

Povratak na slobodu bio je izrazito težak, jer je nakon robijanja na Golom otoku slijedio društveni bojkot. Osuđenici su teško nalazili posao, ljudi su ih rijetko pozdravljali na ulici (str. 496), a neki od njih su preselili u veća mjesta (str. 501). Psihička i fizička tortura je ostavila trajne psihičke posljedice, ovi ljudi nisu smjeli javno pričati o svemu što su proživjeli, pa se prema jednoj od udbaških analiza čak 739 ljudi odalo alkoholu, 350 kriminalu i više od 700 drugim porocima (str. 507).

Bivši logoraši su morali potpisati saradnju s Udbom, da će raditi za njih, a oni koji to odbiju i budu iznosili detalje iz logora, ponovo će biti vraćeni tamo (str. 511). Ponižavanje ljudi nije se okončalo ni nakon odslužene kazne.

Sama priroda Golog otoka, koja se po količini i načinima torture ni po čemu nije razlikovala od drugih zloglasnih logora, ostala je sramna mrlja u historiji Jugoslavije, ali, kako navodi i sam autor na kraju knjige, i nešto što je odredilo dalji pravac razvoja Jugoslavije. Iako je Goli otok kao logor za ibeovce bio aktivan do 1956. godine i takva tortura se više nije ponovila, u svim narednim desetljećima Savez komunista se nastavio obračunavati sa političkim neistomišljenicima, samo na drugačije (ne ovako rigorozne) načine.

Proces suočavanja sa jugoslavenskom prošlošću neophodan je iz razloga koji su navedeni na početku teksta – prije svega zbog relativizacije Golog otoka i zazivanja ovakvog logora za današnje političare, što je jedan od najčešćih komentara čitalačke publike na ovu temu. Likovanje nad besmislenim mučenjem i ponižavanjem ljudi je isto kao i ismijavanje sa bilo kojim drugim logorom iz devedesetih godina. S druge strane, taj proces je neophodan i zbog romantizacije Jugoslavije kao države, koja je lišena bilo kakvog konkretnijeg argumentovanja, već se svodi na puko crno-bijelo banalizovanje kako je prije sve bilo savršeno, a

danas ništa nije kako treba. Na kraju, da bi se suočili s užasima iz devedesetih, moramo se suočiti i s užasima Drugog svjetskog rata, jer će ta tema, uprkos vremenu, i dalje ostati sredstvo manipulacije i relativizovanja, ali i sa svim onim što se desilo u Jugoslaviji, jer očito su brojni problemi i promašaji tadašnjeg sistema doprinijeli novoj količini nasilja u devedesetim godinama.

Svi materijali su dostupni u arhivima, napisano je mnoštvo publikacija utemeljenih na dokumentima, tako da je za suočavanje s prošlošću potrebno manje emocija, a više razuma, iako je to nekad i najteži posao.

Knjiga Martina Previšića dragocjen je dokument i za historičare, antropologe, sociologe, politologe, ali i za širu čitalačku publiku zainteresovanu za ovu temu. Svakako da bi se u školskim programima više trebao izučavati Goli otok, koji je u aktuelnim udžbenicima sveden na svega nekoliko pasusa, iz kojih se ne može saznati skoro ništa o samoj prirodi logora.

Ono što iznenađuje je da je ova knjiga relativno nezapaženo prošla u Bosni i Hercegovini – kako u medijima, tako i unutar akademskih krugova. Do sada je izdata u Hrvatskoj i Sloveniji, a u momentu dok pišem ovaj prikaz priprema se i njeno srbijansko izdanje. Svakako da bi malobrojni bh. izdavači trebali razmisliti o objavljivanju ove knjige i za bh. tržište, jer bi, sasvim sam sigurna, i ovdje određeni broj ljudi bio zainteresovan za ovu temu, naročito kada je riječ o ovako kvalitetnom istraživanju.

UPUTSTVO AUTORIMA

Časopis *Socijalne studije* je naučni časopis koji objavljuje pregledne i originalne istraživačke radove, prikaze knjiga i naučnih i stručnih skupova iz oblasti društvenih nauka koji nisu prethodno objavljeni. Izuzetno, u časopisu mogu biti objavljeni i stručni radovi koji imaju veliki društveni značaj. Radovi se objavljuju na bosanskom, hrvatskom, srpskom ili engleskom jeziku. Radovi na B/H/S jeziku moraju imati sažetak na engleskom jeziku, a radovi na engleskom jeziku moraju imati sažetak na B/H/S jeziku. Dostavljeni radovi podliježu postupku dvostruke anonimne recenzije (peer-review). Ako odluke recenzenata nisu iste u pogledu prihvatanja rada za objavljivanje, traži se mišljenje trećeg recenzenta, s tim da urednik može donijeti odluku bez traženja dodatnog recenzenta. Slanjem rukopisa autor/i potvrđuju da je rad originalan, da su pribavljene neophodne dozvole za upotrebljavanje materijala zaštićenih autorskim pravima, i da rad nije u postupku razmatranja za objavu negdje drugo.

Rokovi za dostavu radova su 15.07. i 01.09.

Radovi pripremljeni u skladu sa Uputama za autore dostavljaju se u elektronskoj formi na e-mail adresu: socijalnestudije@fpn.unsa.ba

Tehnička uputstva

Dužina rada je do 7000 riječi bez referenci i sažetka. Rad se dostavlja u Microsoft Word formatu (DOC ili DOCX), font Times New Roman, veličina slova 12, pored 1,5. Stranice moraju biti numerirane u donjem desnom uglu. Rad treba da ima sljedeću strukturu: naslovnu stranu, sažetak, uvod, metodologiju, rezultate istraživanja, diskusiju, zaključak, reference i sažetak na engleskom ili B/H/S jeziku. Naslovna strana treba da sadrži: naslov rada, ime/imena autora, naziv institucije, mjesto, državu i e-mail adresu. Naslov rada piše se velikim slovima (bold), a podnaslovi malim slovima (bold).

Sažetak rada treba da ima 200 do 300 riječi i do šest ključnih riječi. Sažetak sadrži: značaj problema, ciljeve, metode, uzorak, zaključak i preporuke. Tabele i grafički prikazi (grafikoni) trebaju biti urađeni u Word-u ili u nekom drugom formatu koji je kompatibilan sa Word-om.

Sve tabele i grafikoni moraju biti označeni odgovarajućim rednim brojem i sa jasnim i preciznim nazivom koji se pišu iznad tabele i grafikona. Tabele i grafikoni trebaju biti smješteni u samom tekstu.

Časopis *Socijalne studije* za citiranje i navođenje literature koristi APA (American Psychological Association) stil, šesto izdanje. Za više informacija pogledati: <http://www.apastyle.org>.

Kod pozivanja na referencu u tekstu u zagradi se navodi prezime autora, godina izdanja (Jones, 2000). Kod citiranja neophodno je tekst staviti pod navodnike i u zagradi navesti prezime autora, godinu izdanja i broj stranice (Jones, 2000: 11). Kada su u pitanju dva autora u zagradi se navode oba autora (Jones i Turner, 2000: 11). Referenca koja sadrži više od tri, a manje od šest autora navodi se u punom obimu kada je prvi put upotrebljena u tekstu. Svaki naredni put u zagradi se navodi samo prezime prvog autora i skraćena „i dr.“ ili „et al.“ Kod pozivanja na više autora u tekstu u zagradi se navode svi autori po abecednom redu odvojeni tačka-zarezom (Jones, 2000; Wright, 2002). Ukoliko se navodi veći broj radova istog autora objavljenih u istoj godini, radovi trebaju biti označeni slovima uz godinu izdanja (Jones, 2000a; Jones 2000b). Ukoliko je rad izdala organizacija ili institucija navodi se puno ime i godina izdanja (Evropska Unija, 2000). U popisu literature navode se samo bibliografske jedinice koje su korištene u tekstu i navode se abecednim redom. Bibliografske jedinice koje pripadaju istom autoru navode se hronološkim redom počev od najstarije.

- Knjiga jednog autora: prezime, inicijali imena autora. (godina izdanja). *Naslov djela*. Mjesto: Izdavač. (Buljubašić, S. (2012). *Savremena socijalna politika*. Sarajevo: Arka Press.)
- Knjiga više autora: prezime, inicijali imena svih autora. (godina izdanja). *Naslov djela*. Mjesto: Izdavač. (Šerić, N., Šadić, S., Buljubašić, S., Dudić, A. (2019). *Socijalni rad u obrazovanju*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka.)
- E-knjiga: Prezime, inicijali imena autora. (godina izdanja). *Naslov djela*. Mjesto: Izdavač. Pristupljeno mjesec, dan, godina (URL) (Welch, Katlee E. 1999. *Electric Rhetoric: Classical Rhetoric, Oralism and a New Literacy*. Cambridge, MA: MIT Press.) Pristupljeno oktobar 21, 2004 (<http://www.netlibrary.com>)

- Zbornik: Prezime, inicijali imena autora. (godina izdanja). Naslov rada, U inicijali imena i prezime urednika (ur.). *Naslov zbornika* (str.). Mjesto: Izdavač. (Šućur, Z. (2005b). Siromaštvo kao sastavnica sociokulturnog identiteta Roma. U M. Štambuk (ur.). *Kako žive hrvatski Romi* (str.133-157). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.)
- Časopis: Prezime, inicijali imena autora. (godina izdanja). Naslov članka. *Puno ime časopisa*. Volumen. Broj. Stranice. (Zrinščak, S. (2000). Skile i haribde socijalne sigurnosti. *Revija za socijalnu politiku*. 7(3-4). str. 229-245.

Radovi koji nisu napisani u skladu s Uputstvom za autore neće se razmatrati.

PUBLICATION MANUAL

The *Social Studies* magazine is a scientific magazine publishing review and original research articles, book reviews as well as reviews of scientific and professional gatherings in the field of social sciences which had not previously been published. Exceptionally, the magazine may also publish articles of significant social importance. The articles are published in the Bosnian, Croatian, Serbian or English language. Articles written in BCS are to include a summary in English, and articles written in English are to include a summary written in BCS. The submitted articles are subject to peer-review. If the reviewers cannot agree on the publication of the article, a third reviewer is consulted, although the editor may pass a decision without consulting an additional reviewer. Submitting the manuscript, author(s) confirm that the article is original, all the necessary licenses for using copyright material have been acquired, and that the article is not being considered for publication somewhere else.

The submission deadlines are 15.07. and 01.09.

Articles prepared according to the Publication Manual are delivered electronically at: socialnestudije@fpn.unsa.ba

Technical directions

The length of the article is up to 7000 words without references and summary. The article is submitted in the following format: Microsoft Word (.doc or .docx), Times New Roman, font size 12, spacing 1.5. Pages are to be numbered at the bottom, aligned to the right. The article should be structured in the following way: front page, abstract, introduction, methodology, research results, discussion, conclusion, references and summary in English or BCS. The front page has to contain the following: title of the article, name(s) of the author(s), institution, city, country and e-mail address. The title of the article is written in capital bold letters, and subheadings are written in lowercase bold letters. The summary has to contain approximately 200 to 300 words and up to six key words. The summary contains the following: the importance of the issue, aims, methods, sample, conclusion and recommendations. Tables and charts should be created in Microsoft Word or some other format compatible with Word. All tables and charts have to be numbered and clearly labelled above the table or chart. Tables and charts should be

integral to the text.

The *Social Studies* magazine uses the APA (American Psychological Association) 6th edition referencing and citation style. For further information visit <http://www.apastyle.org>.

The APA in-text reference is in the format author and date in brackets (Jones, 2000). When referencing a citation, it is necessary to use quotation marks and write the name of the author, date and page number in parenthesis (Jones, 2000: 11). With two authors in questions, the names of both authors are written in parenthesis (Jones and Turner, 2000: 11). Referencing more than three, but fewer than six authors is done in its entirety at first mention in the text. Every subsequent mention includes only the name of the first author and “et al.” When referencing several authors in the text, all authors names are listed alphabetically, separated by semi-colons (Jones, 2000; Wright, 2002). If several papers by the same author are referenced, and if they were published in the same year, the papers have to be labelled with a letter in addition to the year (Jones, 2000a; Jones 2000b). If the paper was published by an organization or institution, the full name and year

of publication is stated (European Union, 2000). References should only contain used bibliographical units in an alphabetical order. Bibliographical units from the same author are listed in a chronological order starting with the oldest.

- Single author book: Last name, first name initial. (year of publication). *Title*. Location: Publisher. (Buljubašić, S. (2012). *Savremena socijalna politika*. Sarajevo: Arka Press.)
- Multiple authors book: Last name, first name initial. (year of publication). *Title*. Location: Publisher. (Šerić, N., Šadić, S., Buljubašić, S., Dudić, A. (2019). *Socijalni rad u obrazovanju*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka.)
- E-book: last name, first name initial. (year of publication). *Title*. Location: Publisher. Accessed month, day, year (URL) (Welch, Katlee E. 1999. *Electric Rhetoric: Classical Rhetoric, Oralism and a New Literacy*. Cambridge, MA: MIT Press.) accessed on October, 21, 2004 (<http://www.netlibrary.com>)
- Collection: Last name, first name initial. (year of publication). Title, in initial of the name and last name of the editor (ed.). *Title of the collection* (p.). Location: Publisher. (Šućur, Z. (2005b). Siromaštvo kao sastavnica sociokulturnog identiteta Roma. U M. Štambuk (ur.). *Kako žive hrvatski Romi* (str.133-157). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.)
- Magazine: Last name, first name initial. (year of publication). Title of the article. *Magazine*. Volume. Number. Pages. (Zrinščak, S. (2000). Skile i haribde socijalne sigurnosti. *Revija za socijalnu politiku*. 7(3-4). str. 229-245.

Articles not written according to the Publication Manual shall not be considered for publication.

